Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 43 (15263) ◆ 1994 чылдың март 10, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 23.30 ◆ Садар өртээ 50 рубль

ИЕ КИЖИ — ЫДЫКТЫГ

Март 8-ти холбаштыр чурттуң херээжен чонунга Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельциннің чедирген байырын, чаагай күзээшкиннерин бүгү чер болганга чылыыбиле уткаан.

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА). Клара Цеткиннің саналыбиле доктаадып киирген Делегейнің херээженнер хүнү — Март 8-ти Россияга байырлап демдеглээри шагдан бээр чаңчыл болу берген. Херээжен чоннун ол байырлалын бистің чуртувуска кончуг нарын байдалдарның үезинде бо чылын демдеглээн. Акша үнезиниң кудулааны, өртектерниң кедергей өскени-биле холбаштыр чоннун амыдырал деннели кудулаан байдалларда өг-бүле бүрүзүнге бергедээшкиннериң аар согуушкунну бирги ээлчегде ие-херээженнерге онаажып турарын демдеглээн. Ынчалзажок чурттакчы чоннун санының хөй нуруузун ээлеп турар херээжен чон бергелерни ажыл эртериниң, өг-бүлелерге өөрүшкүнү тургузарының аргаларын шыдамыккайы-биле тыпап турар. Чүге дизе ие херээженнер — бүгү кижи төрелгетениң эң-не ыдыктыг кижилери-дир.

Россияның Чепсектиг Күштеринде болгаш хамааты үжар чүүлүнде эвээш эвес херээженнер ажылдап турар. А улус ажыл-агыйының социал адыры дээр өөредилгеде, эмнелгеде, культурада, садыгда, ниитинин чемненилгезинде ажылдап турарларның хөй нуруузу — херээжен ажылдакчылар. Рынок харылзааларының бо берге үе-чадазында олар боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип келген болгаш моон сонгаардаа күүседир.

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң шиитке кчилериниң сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Конституция Судунуң шиитке кчилерин сонгуурун база хостаарын көрген Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) 1993 чылдың октябрь 21-де Тыва Республиканың Дээди Хуралы хүлээп алганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң шиитке кчилериниң сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
1994 чылдың февраль 15.
№ 28.

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. Алында база чогуур чүүлдеринде «Тыва», «тувинский» деп сөстерни «Тыва» деп сөсбиле, «Совет» деп сөсту «Хурал» деп сөс-биле, «Министрлер Төвүлели» деп сөсту «Чазак» деп сөс-биле солуур, азы «Президиумум», «улус» деп сөстерни ап кааптар.

2. 10-гу чүүлдүн 7-ги пунктузун дараазында эдилге-биле бижиир:

«Тыва Республиканың Конституция Судунун хуралдарында Тыва Республиканың Президентизи, Дээди Хуралдың Даргазы, оралакчы президент Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы болуржур эргелиг, Дээди Хуралдың депутаттары, өске-даа албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар Конституция Судунун хуралдарына оон чаланы-биле олуржүп болур.

3. 15-ки чүүлдүн 3-ку пунктузунда «ийи айдан» деп сөстерни «чаңгыс айдан» деп сөстер-биле солуур.

4. 23-ку чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

«Тыва Республиканың Дээди Судунун Конституцияга дүүшпес деп шиитпирлээри Хоойлулар болгаш нормативтиг актылар, оон шиитпири пөвлалгага пөвлаан хуннуттен эгелээш, күш чок болур».

5. 25-ки чүүлдүн 1-ги пунктузунда «ай дургузунда» деп сөстерни «ийи неделя» деп сөстер-биле солуур.

6. 28-ки чүүлдүн 3-ку пунктузунда «ийи айдан» деп сөстерни «чаңгыс айдан» деп сөстер-биле солуур.

7. Ийиги эгенин алында база 31-ги чүүлде «бүгү-делегей» деп сөстерниң соонда «республикалар аразының» деп сөстерни немей киирер; «керээлериниң» деп сөстүң соонга «чөпшээрежилгелериниң» деп сөсту немээр: «нормативтиг актыларының» деп сөстериниң соонда «тус черниң бот-эргелел органнарының шиитпирлерин болгаш хөй-ниити организациялары-биле курсуне органнарының аразында маргылдааларны» деп сөстерни немээр.

8. 31-ги чүүлдүн 1-ги пунктузун дараазында уткалыг 4-ку база 5-ки иштики пунктулар-биле:

«4) тус черниң бот-башкарылга органнарының болгаш удуртукчуларының шиитпирлерин, айтыышкыннарын, хөй-ниити организацияларының база хамаатыларның каттыжышкыннарының шиитпирлерин» деп немээр:

5) хөй-ниити организацияларының болгаш курсуне органнарының аразында маргылдааларны» деп немээр.

9. Алында болгаш 32-ги, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39-ку чүүлдерде «нормативтиг актыларының» деп сөстериниң соонга «тус черниң бот-эргелел органнарының шиитпирлерин база хөй-ниити организациялары-биле курсуне органнарының аразында маргылдааларны» деп немээр.

10. 32-ги чүүлдүн 2-ги пунктузунда база 48-ки чүүлдүн бирги пунктузунда «азы Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунун» деп сөстерни ап кааптар.

11. 33-ку чүүлдүн 1-ги пунктузунда «30» деп чурагайны «15» деп чурагай-биле солуур.

12. 50-ги чүүлде: «Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунун негелдезин — ол ышкаш база Тыва Республиканың Дээди Советі» деп сөстерни ап кааптар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
1994 чылдың февраль 15.
№ 30.

БАЙ-ТАЙГА КАДЫНЫ

Бай-Тайга кожуунга болуп эрткен «Иенин онзагай буян-чаражы» деп конкурска моон мурнунда кожууннун культура килдизинин эргелекчизи турган, амгы үеде Тээли ортумак школазының башкызы, шүлүкчү Светлана Самбый-оол «Бай-Тайганың кадыны» деп атты чедип алган тиилекчи болуп турар.

Республика пайысалычга болган «Иенин онзагай буян-чаражы» деп республика чергелиг конкурска ол идепкейлиг киришкен.

Бистин корр.

94 ХАРЛАЗА-ДАА...

Бистин Кара-Хөлде эң улуг назылыг кырганнарывыстың бирээзи Хертек Чондан Араптан оглу. Ону улус анаа-ла Чайык ирей дижир.

Мен бичии турумда ол кырганнын аалы бистин аалывыс-биле чаңгыс черге чайлаар чүве. Ынчан 1984 чылдың чайы чүве. Чаа-ла 4 класс дооскан бичии кижи ол кырганнын инээн саап, аваа дузалажырыңа ынак турдум. Ол кырган часкаан өөренип калган болгаш ыяшты-даа чаңгыс боду хирээлеп орар чүве. Оон бээр ам он чыл эрти. Кырган ам 94 харлыг, боду Ак-Довуракта уругларының чанында барган. Ындыг-даа болза оон кашпагай деп чүвезин көрген улус магадап чугаалажыр. Кадыы эки болганы ол-дур.

Ынчангаш 94 харлыг кырган-ачайга ам-даа узун назынны, быжыг кадыкшыллы күзээр-дир бис.

Чойган ХЕРТЕК.

Бай-Тайга кожуун.
Кара-Хөл суур.

Кожа ийи ажыл-агыйда

ДЕҢНЕП КӨРҮП ОЛУРАРГА...

Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның экономиказының кол адыры — көдээ ажыл-агыйы сандараашкынга, бергедээшкиннерге таваржып, карылгалыг болуп, өре-ширеге туттуруп келген. Ажыл-агыйлар эде тургустунуп, ажыл-чорудулгазын углап башкарарының арга-хевирлерин өскертип турар.

Чеди-Хөлдүн «Чал-Кежиг», Таңдының «Кара-Булун» совхозтар тургустунгаш-ла чаа-ла бир чыл ашкан. Бо кыска үениң иштинде бергедээшкиннер турза-даа, кайы-даа ажыл-агыйда чамдык чаартылгалар илези-биле көстүп турар. Ийи ажыл-агыйның кижилериниң, шимчээр-шимчевес хөреңгизиниң, тудуг-суурунуң чамдык сан-чурагайларын деңней көрүптээл.

Чеди-Хөл кожуунун «Чал-Кежиг» совхоз февраль айда «бир харлаан». Ында 120 ажылчын, тускай эртемниглер, албан-хаакчылар бар. Оларның хөй нуруузу механизаторлар, чолаачылар, хойжулар, саанчылар, инек кадарчылары.

Бо кыска үеним иштинде совхоз машина-техника-биле хандыртынган. Чээрби автомобильдиң бири — чаа. Ажыл-агыйда он беш тракторлардан бир ДТ-75, ийи К-700, бир Т-150 он бир «Беларусь» бар. Оларның иштинде үш «Беларусь» трактор — чаа.

1994 чылдың эгезинде кыштаглаашкында 3200 хой турган. Төрүүр хой дөрт коданда. Авткан дөрт коданда аныяк шээр мал бар. Малчыннар Соскал-оол Оюннун, Александра Оюннун хою хур кыштап турар.

Чал-Кежигниң сүт-бараан фермазында 280 бода малдың 70 инээ саалдада. Саанчылар хүнде бир инектен-не 3 литр сүттү саап ап турар. Эрткен чылын совхоз 2 буганы, 50 хунажыннарны садып алган. Ферманың кажаа-хораазы эрги. Ынчангаш мында кыштаглаашкында бергелер бар.

Чал-Кежиг сүүрнүн тудугсүүрү хөнүп орар дизе, частырыг болбас. 1993 чылдың май айда тудугнуң эгези салдынган. Сес ай иштинде он машина кирер гаражты, он олуттуг чунар-бажыңны, нефтебаазаны, мал чүүр, хой кыргыыр черлерни, бир кыштагны кылган. Февральда инек кажаазын эде туткан. Тудугмонтаж ажылдарынга 69 сая рубльди шиңгээдип алган. Тудугжулардан Төгүс-оол Оюннуң ажылы мактадыг. 1994 чылда Чал-Кежигге ийи аал ишти чүрттаар дөрт бажыңны, фермага инек кажаазын тударын планнап турар. Чал-Кежигде тудуг талазыбиле көскү ажылдар бар дээрзин үстүнде чүүлдер боду-ла хереченлеп турар.

Таңдының «Кара-Булун» совхоз база-ла «бир харлаан», чаа-ла бүт кырында туруп орар ажыл-агыйларның биреэзи.

Совхозтуң даңзызында шуптуг 13 автомобиль, 18 трактор, 6 комбайн бар. Оларның иштинден үш комбайн, ийи «МТЗ» трактор, дөрт автомашина — чаа. Оларны садып алырда күрүненің дузазыбиле 79 сая рубль чарыгдаан.

«Кара-Булун» совхозта тарылга шөлү 6100 гектар. Оон иштинде тараа аймаа 2220 га, мал чеминиң культуралары 1227 га, суггаттыг черлер 777 га шөлдерде хуваттынган. 1993 чылда кара-булунчулар 2126 тонна тараны бүдүргеш, 415 тонналы күрүнеге саткан.

«Кара-Булун» совхозтуң 1860 хою беш коданда үстүнген. Төрүүр 1050 хой үш коданга кыштаан. Хойжулар Ушкалай Ойдарның, Вячеслав Күүларның, Дадар-оол Монгуштуң коданнарында хой оолдаашкыны адактаган. Кодан бүрүзүнде 250-ден хөй хураган доругуп турар. Малчыннар малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап алыр дээш кызымак ажылдап турар.

«Кара-Булун» совхозта 427 бода мал кыштаглаашкында. Малдың өлүп хораар чоруу эрткен чылдыңга бодаарга эвээжээн. Амгы үеде 150 инек саалдада. Саанчы Надежда Сааяның ажылы мактадыг. Ферманың оран-савазы Чал-Кежигниң эрги инек кажааларынга бодаарга, оранчок ылгалдыг. Кара-Булунда бода малдың кажаа-хораазы делгем. Мында сүттүң ниити чыылдазы күү деннелде. Саалданың чавызы — кара-булунчулар кажаа-хораазын, малының чемин эки ажыглаваан турарында. Эрткен чылын кайы-даа ажыл-агый күрүнеден хөй түнүүг, 150 сая чедир дузаламы чээлини алган. Оны техника, мал-маган алырынга, тудуг-сүүр кылырынга чарыгдаан.

Ийи совхозтуң ажыл-ижин деннеп көрүп оргаш, кайызында-даа каракка илдиге бээр чаартылгалар база четпестер барын демдеглеп, олар эрткен чылын кылган ижин түүнеп, чедир кылбаан үүлдерин шугдуунуп, Ыт чылында сорулгаларын күүседир дээш тывынгыр, сагыңгыр ажылдаарын, өре-ширеден уштунарын көдээ ишчилерге күзеп каайн.

Севээн ОЮН.

ЧУГААЛАП БЕРДИ

Кылын харлыг кыштаглар. Кара-Хаактың делгемнери. Мээстерже үндүр шуушкан хойлар. Кызыл кожуунда «Кара-Хаак» совхозтуң чурумалы ындыг.

Ол черде Кавырганың хоочун хойжузу Тамара Лагбааевна Кавай-оол ажылыжинин дугайын хөөреп берди. Эрткен чылын үске онааштыр тозан ийи хураганны менди алгаш, малчыннардан тиилекчи болуп, шаннал-макталга кирген.

Донгул-оол Анай-оол, Салчак Хеймер-оол, Салчак Чечек болгаш өске-даа малчыннар бо чылдың кыштаглаашкынын бүгү тала-биле эки эрттирип турарлар. Оларның кадарган хою март эгезинден хураганнап эгелээн.

— Бистин малчыннарывыста кыштаглаашкынның байдалы багай эвес. Малга бээр сиген-даа бар. Чээрби ажыг кыштагларда хойжулар бо Ыт чылының хураганнарын онча-менди алыр дээш күжениишкинниг ажылдап турарлар. Кыштагларга сүүн болгаш сигени-даа совхозтуң механизаторлары чедирип берип турар — деп, ол совхозтуң мал эмчизи Иван Монгуш ажыл-иштинниити байдалын чугаалап берди.

Охемчик ОНДАР.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧЭЭЛИГЕ БЕРИП ТУРАР

Улуг-Хем кожуунда ажыл-агыйларның малчыннары шалың акшаларын албайн баар таварылгалар бар. Ынчалза-даа берге байдалдан уштунуп, эвээш-даа болза акшаларны берип, быдаа чемнерин, далганнарны, хлебти чээлиге берип турар.

«Ийи-Тал» ажыл-агый бүдүрүлгезинде малчыннар шалыннарын манап шаг болган. Чыл төнчүзүнде шаа-биле мүн-не алган аттыг болган. Оон база-ла читкен. Малчыннарга 50-60 килограмм быдаа чемнерин, бир-бир шоодай далганнарны үлеп берген. Хлебти малчыннарга чээли-биле берип турарын дугуржулга езугаар чедип алганы эки болуп турар. Арыг-Үзүүнден автосадыг малчыннарга ийи-чакгыс чедип келир, бараанның кандыызы-даа бар. Ынчалза-даа ону садып алыр акша-төгерик хойжуларда чок болганындан чүгле көрүкчүлер болуп турары хомуданчыг.

АРЕНДАГА АЛГАН ВОКЗАЛ

Өвүр кожуунну автовокзалын Юрий, Вера Баазаннарның өг-бүлези арендага алгаш, чоннуң аргыштырылгазын чогуур деннелге чедир тургузуп шыдааннар.

Рыноктуң хараазындан сандарап бар чыткан вокзалды аныяк өг-бүле септеселин, аштап-арыглап, шеверлеп тургаш, чаартыр кылган. Ам чылыг-чырык, арыг-шевер, корум-чурумнуг. Кижилер аштаныпчемненип алыр буфет база тургустунган.

Кызылче пассажирлер сөөртүр автобус келбейн барган таварылгада Юрий Баазан бодунуң автобузубиле чоруптар. Ол ышкаш неделяда бир катап Хандагайты — Кызыл-Мажалык чедер чаа рейсти база тургускан.

«ХАДЫҢЧЫГАШ»

Таңды кожуунуң дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадың-Аксы сүт-бараан фермазында «Хадыңчыгаш» дээр уруглар ясли-сады тургустунган.

Чаа уруглар садында ферманың ажылчыннарының 20 ажыг бичии уруглары, бөлдары тургустунган. Оларны сес кижизидикчи башкылар өөредип эгелээн. Ынчалза-даа уруглар садың ойнаарактар, аъш-чем-биле бүрүн хандырарынга берге байдалдар тургустунуп келген. Шынаппла, акша-төгерик чогундан ам-даа чогуур деннелинге чедир кылыр ажылдар, уруглар ойнадыр дериг-херекселдер, ойнаарактар чок болуп турар.

Кыштаглаашкын

ХОЙЖУЛАРДА ХОМУДАЛДАР БАР

Эрзин кожуунда «Чаа орук» кооперативтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинде 78 коданның 28-инде төрүүр хой бар. Ол дээрге 24 муң хой, муң ажыг өшкү, чылгы, 300 инек, 156 тева-дир. Қышкы коданнарны шуптузун кезиир дээр болза, 4 хонук иштинде чоруп кээр.

Ында-мында кыштаглап турар малчыннарның социал байдалын, кышты канчаар эртип турарын хынап көөрүбиле «Шын» солуннуң болгаш тыва телевидениеиң бөлүк ажылдакчылары ажыл-агый удуртукчузу-биле кады малчын коданнарны кезидивис.

Февральдың сөөлгү хүннери Бай-Даг девискээринге сооксумаары хөлчок болган. «Чаа орук» ажыл-агый бүдүрүлгезиниң директору Андрей Түлүш эртенги ажыл хуваалдазын кылып каапканынын соон дарый малчынларже аъттаныптывыс. Директор малчын бүрүзүнүң кайда, канчаар кыштап турарын беш салаа-дег билир кижи болган. Узун орукту эртип, моккүлчак ак тейжигештерни ашкан соовуста, бир кыштаг көстүп келди. Ында Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Байыр Анчыевич Мандал кыштап орар дээрзин билип алдывыс. Бисти өгнүн херээжен ээзи Наталья Балдановна уткуп, шайлаарынче чалады. Малчыннар-биле кожа олурупкаш, сүттүг шайын ижип, дүлген эъдин чип, ажыл-агыйжы чугааны кылдывыс.

Чөөгей-Бажы деп черде малчынның коданында төрүүр 343 хой бар. Марттың эге хуннеринден эгелээш. Байыр Мандаллын хою массалыы-биле оолдап эгелээр. Ол эрткен чылын төрүүр үүс хойга онааштыр 140 хураганны алган. Кайгамчык күш-ажылчы чедишкин. Малчынның кыштаа арыг-силиг. Хой, хураган кажаалары чылыг, чырык. Электри чырыы бар. Телевизор, радио ажылдап турар. Кежээ солуннарын номчуп, республикада, даштыкыда, Россияда үүү болуп турарын билип алыр аргалыг. Кыш чылыг, хар чуга болганындан белеткеп алган сиген-ширбиили улуг чарыгдалга таварышпаан, барык хевээр чыгыы. Чаш малга чиртир чарба, сула, сигени четчир.

Мурнакчы малчын өг-бүле Байыр болгаш Наталья Мандалдарның чугаазы-биле алырга, рынок үезинин берге байдалдарында малдыг улус ажырбас. Оларның чуртталгазы бай-шыырак, ажы-чеми четчир. Ынчалза-даа оларның хомудалдары бар. Моон мурнунда айда 5-6 муң рубль шалын ап турган болза, эрткен чылын бир кижиге онааштыр 50-60 муң четкен. Бо чылын чаа чылдан эгелеп бир кижи-ле 100 муң рубль алыр апарган. Ол эки-дир. Ынчалза-даа хереглел бараааннарын чээли-биле ап турганындан акшанын бараанын безин көрбейн турган. Акша боду херек, өөрениқчилерге, студент ажы-төлге, оон ыңай малчыннарның боттарынга акша боду-биле херек дээрзин өске-даа малчыннар база чугаалаар. Чоокта чаа кадарган хоюнун баш санын барымдаалап, үстүнде өг-бүле ийи кижи тус-туста 100-100 муң рубльди холга алган.

— Малды хуужудар дугайында чугаа үнүп турар-дыр. Бо айтырыгга хамаарыштыр бодалынар кандыгыл? — деп малчыннардан база сонуургадывыс.

— Малды хуужударынга удур бис. Чүге дээрге бистің кожуун Моол-биле кызыгаарда болгай. Моол малчыннар-биле бо айтырыгга хамаарыштыр ажык чугааны кылган бис. Олар малын хуужуткаш, сандараан. Мал ажылы-биле таныш эвес, чалгаа-шүшпен кижилер хуужудуп алган мал-маганын аалчыларга берип, оорладып, ээхарыысалга чогундан чидирип турганындан, харын-даа ботботтары оорлажып турар апарган. Чамдыктары бистен безин оорланып, туттуруп турары чажыт эвес болгай. Оон ыңай бисте арат ажыл-агыйлыг улус база хөй. Олар одар-белчиир хунаажыр, оон кедерезе чокшуп-содаалажып, месилдешсе хөнну.

Ынчангаш малды хуужутпайн өске бир аргазын тыпса эки боор. Тыва Республиканың Чазаа, Президентизи малчыннарның амыдыралчуртталгазын экижидиринче угланган хемчеглерни ап турзадаа, ол арай боттанмайн турар. Солун, сеткүүлдерден номчуп орарга, малчыннар үш-дөрт айларда шалыңнарын албайн тургулаар-дыр. Бистин директорувус Андрей Шогжалович Түлүш харын ай санында малчыңнарга шалыңны берип турар апарган кижи-дир. Анаа өөрүүр улустур бис — деп, малчын чугаазын доосту. Оон ол чугаазын оон соонда ужурашканывыс малчын бүрүзү деткиир чораан.

Шурун Соянович Седип база хөй чылда ажылдаан, эрткен чылын төрүүр үүс хойга онааштыр 106 хураганны алган мурнакчы малчын. Кышка баш удур белеткенген болгаш чуртталга бажыны, хой, хураган кажаалары чылыг, чырык. Электри чырыы бар. Сакманчылары четчир. Оттулар хөмүр-даш орнунга хөртезин аймаан ажыглап келген. Боттарындан хөй чарыгдал кылбайн, орулгалыг ажылдаарынче кызып турары илден. Мал-маганы-даа кышты хур ашкан. Төрүттүнген хураганнар онча-менди. Сиген-ширбиил четчир. Хой ажылынче аныяктарны эвилелдээр ажыл республикада багай чоруп турар дээрзинге ол хомудаар. Хойжулар назылап кырый бээрге, солуур аныяктар херек дээрзин өскедаа малчыннар чугаалап турдулар. Чөөгейде хойжу бригаданы Алдын-кыс Ачыын удуртуп турар. Ында шупту 15 кодан бар.

Чинзе деп черде ийи дугаар хойжу кооперативтиң мурнакчы малчыны Сүгдер Сүрүнович Сайынның кыштаа турар. 19 харлыындан эгелээш, мал-биле халбактанчып келген малчынның өөнүң ишти база кайгамчык, ажылгыр кижи. Бо хүннерде малчын өг-бүледе амыр-дыш чок. Хой оолдап эгелээн Төрээн 200 хойдан алдынган хураганнар онча-менди. Малчын эрткен чылын малдың баш санын камгалаар талазы-биле кожуунга бирги черни алган. Оон кыштаанда 320 хойнуң сиген-ширбиили четчир. Автосадыглар келирге далган, хлебти чээлиге ап турар-даа болза, өске бараааннарның өртектери кончуг аар, акша чок малчыннар чүүү садын алыр боор дээрзинге хомудаар хевирлиг. Хураганнарның онча-менди доругуп, өлүп-хоравайн турарынга малчыннар өөрүп турар.

Оргулааш ховуларны эртип чорааш, Чинге-Даг дөрт дугаар хойжу кооперативтиң 1970 чыллан бээр малчыннап келген Даш-оол Иргитович Седиптиң кыштаанга келдивис. Өөнүң ишти Ямаа-Саар, сакманчылары уруу Сүрүнмаа, оглу Алим олурар безин чай чок, хураганнар ажаап, кажаа иштинде ажаанзыраан турлар. 260 хой оолдаткан, хураганнары шупту онча-менди. Ам чүгле 40 хой арткан. Сиген-ширбиил четчир. Ол боду 18 тонна сигенни белеткеп алган. Ол Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан малчын болуп турар. Эрткен чылын ол Тарлашкын бажыңга хоюн семиртир азырап алган. Чайлаглаарда хереглээр өөн бажыңының чанында тип каан турар. Эрткен чылын эки көргүзүглери дээш 17 хураганны халаска алган болгаш 37 муң рубль, бир шоодай далганны шаннаалга апкан.

Чаа чыл соонда, бир малчынга-ла 250 муң рубль шалыңны бергени оларны өөрткен. Кадайы база ол хирени алыр.

Сөөл-Чер дээр үш дугаар хойжу кооперативтиң мурнакчы малчыны Анай-оол Чызылаевич Долгар 29 чыл дургузунда хойжулап келген арга-дуржулгалыг кижилерниң бирээзи. Өөнүң ишти Татьяна Дапааевна тос уруглуң хүндүлүг авазы. Анай-оол Долгар көдээ ажыл-агый адырында ачы-хавыяалары болгаш ак сеткилдиг ажылы дээш Президентиниң Хүндүлел бижин-биле эрткен чылын шаннаткан. Оон кодында 343 хой бар. Элээн хөй хой төрээн, оолдары менди. Сакманчылары Салбак, Чимис Долгарлар, Мира Ендан хураган ажаап доруктурарынга белен. Малчынның кыштаа арыг-силиг, сиген-ширбиили четчир. Ол боду хууда 28 тонна сигенни белеткээш, кыштаанда сөөртүп эккелген. Бодундан улуг чарыгдал үндүрбес, орулгалыг ажылдаар сорулганы салган ажылдап турар малчын болду. Кышты хур ашканы илден.

Үш дугаар хойжу кооперативте Денгер Баткар, Сагар Дерининг, Май-оол Чамыян олар база мурнакчылар. Бригада эрткен чылын чүс хойга онааштыр 86 хураганны алган. Электри чок черде малчынар боттары моторлуг. Оон ачызы-биле телевизорларны көрүп турар. Шупту өгдерлиг. Ниитизи-биле кышты хур ажып, хойларын хар чуга болганындан одарладып турганындан сигенин хөй чарыгдаваан, харын-даа камнап алган. Хомудаар сеткилиг улуг-ла чок малчыннар болган. Совхозтуң дирекциязы, мал ажылының тускай эртемниглери хойжуларны доктаамал хайгааралга ап, акша-шалыңны-даа болза, оларга баштадыр берип турары өөрүнчүг.

Эрзин кожуунун «Чаа орук» кооперативтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинің хойжу бригадаларының чамдык мурнакчы хойжуларының социал байдалын кышты какчаар эртип турарын хынап көрдүвүс. Малчыннар шынаппла, «малдыг кижи каас» дижири дег, тодуг-догаа, байшыырак, эктинден элеввээн, хырыңдан аштаваан, курсуне мурнунга хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар. Олар бо кыш хүр болганындан малын одарларга кыштатканындан сиген-ширбиили артып калган. Алыр шалыңнары чогуур хуусаазында үнмейн барган таварылгада, олар чээлиге хлебти, далганны, быдаага ажыглаар далган аймаан база хереглелдиң өске-даа чугула бараааннарын ап турган. Чаа чылдан эгелеп малчыннар шалыңнарын ап эгелээн.

Чамдык черлерде малчыннар үш-дөрт-даа айда шалын албайн турарын солуннардан номчаан. Башкылар, эмчилер ол дээш ажыл соксадыышкынарын кылып тургулаан. Ынчалза-даа малчыннар кадыгберге ажылдарга чаңчыгып калганындан ындыг чоруктарны кылбаан. Оларның чамдыктарын хой ажылынче аныяктарны ажылдап кирбейн турары дүвүредип турары чөптүг ышкаш. Ол ышкаш, бистің ужурашканывыс хойжуларның хөй кезии малды хуужудар, ону күзелдиг кижилерге үлеп бээр дээн чугааларга шуут удур чораан. Шынап-ла, малды дүшкан-на кижилерге хуужудар дээш үлеп берилтер болза, ажыл-агыйдаа, мал-маган-даа сандараар, харыысалга чок кижилер өре-ширеге туттурар, оон кедерезе оорланыр чоруктарга чедирер дижири-ле шын апаар чадавас. Бай-Даг девискээринде малчыннар кышты хур ашкан болгаш хүн караа чылып, час дүжүп келген болганда, олар малдан ааш төлду онча-менди алырынга бүзүрелдиглер.

Сарыг-оол КУУЛАР.
«Шынның» корр.

НИИТИЛЕЛ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ КИЛДИЗИ

Ооң чамдык материалдары-биле таныжыңар

«АРЫСКАН»: ажыл-ижи, социал амыдыралы

Арыскан—Улуг-Хем кожуунда орук-чирии багай, кыдыг суурларның бирээзи. Ол чоокка чедир-ле «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң салбыры бооп, тудуг-сууру шоолуг-ла хөгжүвейн келген. Ам ол совхоз төвү апарган. Суурда ортумак школа, эмнелге пунктузу, садыг, ясли-сад, Алексей Хуурак аттыг Культура бажыңы, сүт-бараан фермазы бар. Совхоз тургустунгандан бээр чаа-ла дөрт чыл чедип чоруур. Суурнуң болгаш совхозтуң амыдыралындан чамдык материалдарны номчукчуларга бараалгадыылы.

Суурнуң чурттакчыларының оран-бажыңнарынга кирип, амыдырал байдалы-биле таныжар аргалыг болдум. Өг-бүле бүрүзү аъш-чем, идик-хеп аймаа-биле элээн хандыртынган боор-дур. Инектерлиг, шээр малдыг, хаван, дагаа, кас азырап турарлар безин бар. Бажың чанының участогун чөп ажыглаар талазы-биле хемчеглерни ап келгени база үүгээр. Оларга ногаалар тарываан-даа болза, картошканы албан олуртканы илдеп.

Ногаа өстүреринге Арыскан суурнуң турар чери дыка таарымчалыг, кара хөрзүннүг. Бугалар суглары чайын кудумчуларны дургаар агып бадып чыдар. Тус чер чагыргазы ону ожаап көрүп, ногаа өстүрер талазы-биле боттуг дузаны кадып, ногаанын ужур-дузазын тайылбырлаар ажылды чорудары чугула апарган. Таптаашкын үезинде-ле ногаа тарыырынче ыйыдып турган болгай. Ынчан колхоз, совхозтар хөй ногааны тарып, садыг-магазиннерге бо-ла сада берген боорга улуг-ла кичээнгей угландырбайн турганы чугаажок.

Ам байдал сыр өскерилген. Үш литр шил сава иштиг дузаан капустаның өртээ 3—5 муң рубль апарган. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс дөс улуг капуста шаа четпес чүве-дир ийин. Ону бодап кээрге, он ажыг капустаны огородка олуртуп алганы-ла дээре хире.

Ногаа улуг кижилерге, эн ылангыя бичин уругларга эргежок чугула. Арыскан дээрге хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер колдаан суур. Чеди болгаш оон-даа хөй уругларлыг өг-бүлелернің саны 21 чедип турар, 29 өг-бүленің амыдыралының деннели куду. Суурда 58 пенсионер бар. Оларның 24-үү инвалид. Чоннуң бо кезээнің амыдыралын экижидер дээш Чазак доктаамал сагышты салып келген. Ам бо суурда назылап кырый бергеш, пенсия албайн орар кижи чок. Ол ышкаш уругларга бээр дузаламчы акшаны күрүне совхозка берип турар.

Таныжып көөргө

Экономиктиг реформалар чоннуң амыдырал байдалын дыка бергедеди бергенде, күрүнеиң деткимчезин ажыглап турган, ажылчын, пенсионер бүрүзү көдээге дузалал ажыл-агыйны сайзырадыры ажыктыг болур, ынаар кичээнгейден салып көрээлиңер.

Ольга ТҮЛҮШ.
Кожуунуң социал хандырылга килдизиниң ажылдакчызы.
Шагаан-Арыг хоорай.

КУЛЬТУРАВЫС ОДАА

Алдан чылдарның эгезинде Арыскан суурнуң бот-тывынгыр артистериниң уран талантызы кожуунга хамаанчок, республикага динмиреп турган болдур ийин. Ынчан клуб эргелекчизи Михаил Серен, талантылыг башкы Корода Оюн баштаан аныяктар болуп тургулаан фестивальдарның каш удаа дипломантыларыдаа турду.

Эде тургустунуушкун эгелеп турда, культуравыс одаа шүүт-ла өжүп каар часты. Совхозувус өре-ширеже киргеш, Культура бажыңынга чаңгыс сандай-даа садып бербестээн. Харын-даа Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей, ТР-ниң депутады турган Байыр Түлүшович Санчы, республиканың арат ажыл-агыйларының ассоциациязының президентизи Владимир Туматович Хемер-оол олар аажок дузаладылар. Ам Алексей Хуурак аттыг Культуравыс бажыны ажылышчилерге бараан болуп, оюн-концерттерни удаа-дараа көргүзүп турар. Кожуунның культура одагларының мурнуку одуруунда чоруп турар апардывыс.

Кожуун болгаш республика төптеринден ырак боорга ындыг ийикпе, бистің суурувуска солун, радио, телевиденне ажылдакчылары барык-ла келбестер. Көдээ бижикчивис турган Түлүш Очур-оол «кызыл-дустаан» соонда, Арыскан дугайында солуннарга материал бижиир кижи чок болган. Ынчангаш моон соңгаар суурувуста болуп турар болуушкуннарны дыннадып бижиирин амыхууда хүлээнип ап турар кижи-дир мен.

Амыдырала көрүп чоруурга эки үүлдер эңмежок боор-дур. Оларны чырыдар, эки үүлдү элбекшидер болза эки. Күдай багы арлы бээр. Боттарывыс-ла кызар болзувусса, рыноктуг экономиканың бергелерин ажып эрте бээр бис. Ам безин каш чыл бурунгаар барык чок турган аъш-чем, идик-хеп аймаа садыгларда бар апарды ышкажыл.

Күрүне саар инек эвес-ле болгай. Ынчангаш боттарывыста бар эт-хереклерни камналгалыг эдилээр херек. Бистер, клуб ажылдакчылары ол бүгүнү ханызы-биле медереп билип, көдээге чаа үүлдерни нептередир дээш демисежин турарывыстың ужуру-даа ында.

Кимаа САНЧАЙ-ООЛ.
Культура бажыңының директору.

БОТТАРЫ ХАНДЫРТЫНАР

Арыскан, Белдир-Кежин ынчаар анай-кара чажымдан өскен болгаш чылдың дөрт эргилдезинде ол черлерге чеде бээрим чаңчыл апарган ийин. «Койгун чыдар» черни коптарбайн, анаа амыдырал дугайында каш сөстен чугаалаайн.

1953 чылда ол черлерге турган «Кызыл тук», «Искра» колхозтарны каттыштырганы, оон соонда 1958 чылда колхозту «ҮТКА 25 чылы» совхозка каттыштырганы ында чурттап турган чоннуң амыдыралынга дыка улуг шаптарааызыннарны таварыштырган. Оон түннелинде Белдир-Кежин деп суур шуут читкен. Арыскан мырыңай тоймаглаттынган турган. Ынчалза-даа амгы үеним чаартылгаларының тыныжы ол кагдынган черлерге чедип, чоннуң угаан-медерелинге эки салдарны чедиргени чугаажок. Ажылчыннар боттары чаа совхозту тургузуп, оонээлери бөлүп берген. Эрткен чылын чаш мал төлүн камгалап алыр талазы-биле кожуунга бирги черни ол ап, макталга четкен.

«Арыскан» совхоз чер-девискээр талазы-биле ам Улуг-Хемде четчир ажыл-агыйларның бирээзи. Чаңгыс сезонда ажыглап болур тараа шөлүнүн хемчээли безин бир мун гектар ажып турар. Сиген кезер шөлдери 612 гектар. Ажыглаттынмайн, кагдынган тараа, сиген шөлдерин санга алыр болза, ол сан-түн оон ыракта көвүдей бээри чугаажок. Харын-даа Сөөктүг-Дөнде ийи чүс ажыг гектар сиген шөлү «ҮТКА 25 чылы» совхозче шилчий бергени элдептиг. Ол шөл мурнунда «Кызыл тук» колхозтуң кезээ мөнгеде өнчүзү кылдыр күрүне актызы ёзугаар быжыглаттынган турган. Ам ол шуут кагдынган.

МЧАЭ, колхоз турар шагда күш-ажылдың сагыыта-чуруму дыка-ла шынгыы турган, Даргга дирткен кижилернің негелдези база шыырак. Белдир-Кежин, Арыскан ынчаар турган ажыл-агыйларны удуртуп турган Сырбыкай, Кечил, Той-луг-оол сугларның дугайында чон чүгле экини сактып чугаалажыр чорду.

«Арыскан» совхоз чоокта чаа тургустунган-даа болза, директорлары ызыртынмас «аарыглыг» апарган. Совхоз ажылчыннарының чугаазындан алырга, халашкан директорлар хамык чүвени боттары баш миннир улус болуп-тур эвеспе. Оон түннелинде дөрт чыл дургузунда машина, трактор турар гараж-даа, үрезин шыгжаар склад-даа тудуп албаннар. Өре-ширези шуут баш ашкан.

Эрткен чылдың декабрьда болуп эрткен сонгулдалар үезинде совхозтуң директорун солаан болгаш тус чер чагыргазының даргазын чурттакчы чон боттары сонгуп алган. Совхозтуң директору зоотехник эртемниг Михаил Норбу, чагырга даргазы Виктор Саржат-оол олар болганнар. Кайызы-даа ол черге төрүттүнген, өскен, кончуг аныяк эрлер.

Чаа даргалар элээн шимченгир хөделип эгелей бергени өөрүнчүг. Шээр мал турар чеди коданны алгаш көрээли. Совхозтуң сиген сөөртүр машина, трактору чедишпес-даа болза, сиген-ширбиилди ол коданнарга чедирип четтигип турар. Хою оолдап турар Кызыл-Хаакта Мария Хорлуунуң, Мерген Норбунуң база Кожайда Каадыр-оол Сенденмааның коданнарында чүгле бирги класстың ногаан сигеннерни дүжүрген. Малчыннарга чиигеткен өртектиг көже аймаан ийи-ийи шоодайны чедирип берген. Ам оларга немей далган, тарааны үлеп бээрин шиитпирлеп турар.

Суурнуң амыдыралы чоорту чогумчалыг байдалче шилчип, чурттакчы чоннуң идепкейн элээн бедээн. Моон мурнунда хурал-суглаа, азы чыыш кылыр, чугула айтыыглар шиитпирлээр дээнде улус чыыры тоң берге турган. Ам ындыг эвес. Клуб сынмас олуруптар апарган. Чүге дээрге чон чыылган черге эргежок чугула амыдыралчы чугаа болур дээрзин улус биле берген.

— Совхозтуң экономиказындаа, чоннуң социал айтыгларын-даа шиитпирлээрде удуртукчунуң ролю улуг. Силерниң аныяк даргаларыңар ону билип, ажыл-херекти ээ ёзу-биле көрүп турар дээрзинге бүзүрелим улуг. Ынчангаш удуртукчулардан эгелээш, ажылчыннарга чедир бодунарның суурларны, совхозуларны сайзырадыр, аргалыг-ла болза аъш-чем аймаа-биле боттары боттарын хандыртынар болза эки —деп, кожуун даргазы Карим Тасович Куулар-ның сөөлгү болган суур чурттакчыларының чыыжынга чугаалааны-ла чөп.

— Мегелээр, карак чаар чоруктан уштунуп үнээлиңер. Эрткен чайын сиген белеткелинің түннел медээзин үш катап улгаттыргаш берипкен болган. Кым каражадааныл? Совхоз каражадаан. Сигенивис чедишпес чыгыы апарган. Бир эвес ажыл-агыйны ээ ёзугаар удуртуп турган болза, ындыг чүве турбас ийик—деп, совхоз директору Норбу чугаалаар.

«Арысканның» удуртукчулары, ажылчыннары үстүнде чугаада кирген ээ дугайында бодалды сайгарып, угаазылаар үезин келген. Бодун боду хандыртынар, чер-чуртунуң ээзин болуру бистің хамааты хүлээлгевис.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Журналист.

ЭРГИ ДИРЕКТОР МЕГЕЛЕПКЕН

Совхозумнуң ажыл-ишчилеринге черле шынын чугаалаар деп бодап чораан мен. Мени директор кылдыр томуйлап каанда хар чода ортузу ажып, соок чыккыгайны берди. Оон мурнунда зоотехник тускай эртемниг-даа болзумза, совхозка ажылдаваан турдум. Совхозту дыка берге кышкы үеде хүлээп алдым.

«Арыскан» совхоз үш өрени ажылчын бүрүзүнге чугаалаар деп бодап чораан мен. Мени директор кылдыр томуйлап каанда хар чода ортузу ажып, соок чыккыгайны берди. Оон мурнунда зоотехник тускай эртемниг-даа болзумза, совхозка ажылдаваан турдум. Совхозту дыка берге кышкы үеде хүлээп алдым.

«Арыскан» совхоз үш чыл дургузунда өөнделеп чадап кагды. Чаңгыс чаа трактор безин садып албаан. Ам машина, техника шуут эргижирээн. Өртек-үне эвээш турда, та чүү бодап турган улус чүве.

Хаван чадаг олурар эвес. Банкыдан чээли алгаш, ийи чаа трактор садып алдывыс. Ол-даа болза тыртар күштүр. Төлеттинмээн өревис ам 150 миллион рубльче чоокшулап олур. Бир эвес ол Ам февраль эгезинде каш бөрбак сараат артып калыр чүзүл? Хынап көөрүвүске совхоз директору сигенни шын эвес хемчээген болган. Ол дээрге карак чагган чүве ышкажыл! Херек кырында совхозтуң сиген кезер шөлдериниң чартык кезининиң дүжүду ажаттынмайн сыпта чыдып калган.

Сиген четпезинден, сүт-бараан фермазының одалга системазын кылып чадап каанындан мыйыстыг боца малдың хорап турарын ыыттавайн баар арга чок. Мынчап барганда ажыл-агыйны дек хөгжүдүп аары дыка берге.

Эвээш-биче ажаап алган тараазының 113 тонназын Кызылдың сайгарылга баазазынга дужаапкан. Оон өртээ совхозче эвес база-ла директорнуң «саарылгазы»-биле өске бир кооперативтиң карманынче кире берген.

Часка белеткеливис мырыңай ыгланчыг деп болур. Бо хүннерде чаңгыс граммдаа үрезин арыглап албадывыс. Таңдыда «Сосновское-ден» 30 тонна сула үрезини алыр болдувус. Өске үрезиннерни ол-бо совхозтардан орнап, солуп алырының аргазын дилээр апаар.

Бо хүннерде хой оолдаашкыны үргүлчүлеп тур. Алдынган хураганнарның саны 600 ажып турар. Малчыннар Алексей Өртен-оол, Мерген Норбу, Каадыр-оол Сенденмаа боттарының мурнунга салган сорулгаларын күүседир дээш кызымак ажылдап турарлар. Мал оолдаашкынынга эрткен чылдан дора эвес көргүзүглерлиг болур дээш бүгү-ле хемчеглерни ап келдивис.

Тургустунуп келген бергелерни ажып эртериниң оруктарын тывары чугула апарганы билдингир. Эргиде турган директордан ам чүүү негээр боор. Оон багай ажылының малгажынга боражырга кончуг-дур. Арысканчыларның бүгү күжүн бергелерни ажып эртеринче угландырар апаар бис. Чаңгызы хөйү дээш, хөйү чаңгызы дээш ажылдавас болза эки чүве бүтпес.

Михаил НОРБУ.
Совхоз директору.

ЧЕРЛЕ ЧҮҮЛДҮГ

Сөөлгү үеде ажыл-агыйдаа, эрге-чагырга-даа даргалары чон ортузунче кирип, ажык-чарлыг чугааны кыла бергени черле үүлдүт-дүр. Көску чижек: кожуун чагырга-зының ажылдакчылары бистің совхозка кээп, өг-бүлелеривиске кирип, кандыг чурттап орарывысты сонуургадылар. Бертик-межел кижиге пенсия тыпсып бээрин безин айтып бээр-дир. Дуза кадар дээнде дузалажыр-ла болгай.

Мен бодум фермада таңныыл хүлээлгезин күүседип тур мен. Билбе, кижилер ол ажылды амыр деп бодаарлар боор оң. Харысалга аажок улуг. Бүдүн совхозка хүннүн-не ариг акша берип турар саар инектің үнезин бодап кээрге, үйгу дораан чаштай бээр-дир. Ам безин литр суттүң өртээ базаарда бир мун рубль чыгап тур ышкажыл!

Малывысты алдындан артык үнелээр болзувусса эки деп сүмелексээр кижи-дир мен. Тыва үе-дүптен бээр кара чаңгыс мал азырап келген болгай. Ам-даа азыравышаан хевээр.

Саян артындан садып эккелген тергиин дээн симмент-таль уксаалыг инектерни дүнхүн чок камгалап, карактап турувуста, бистің милициявыс ажылдакчылары шаптык када бээри хомуданчыг. Мындаа чаа үжен ийи дугаарлыг дүүргевисти хавырып алгаш бардылар. Шынзылга чок боо бооп-тур ийин оң!

Ол дүүргени сүрүп турар чай бар эвес. Коданывысты ээн каар арга чок. Ынчангаш даргаларывыс боттары ол боонуң шынзылгазын кылдыртып, биске дедир эгидип бээрин дилээр кижи-дир мен.

Ынчап кызып кылайып турувуста акша-шалың мырынай үнместээш турун бээр-дир. Инфляция дээш-ле ынчап баарга, таан кончуг-дур.

Тадар-оол САРЫКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

РЕДАКЦИЯДАН: «Арыскан» совхоз ышкаш күрүнеге өре-ширези көвүдээн ажыл-агыйлар республикада эвээш эвес. Оларның ажылын эде тургузар дээш удуртукчулар-даа, тус чер эрге-чагырга-ларының даргалары-даа, анаа бөдүүн ажылышчилер-даа муңчулуп боданып турар апарган. Совхозтарны чок кылыр, мал-маганны, машина-техниканы хуужудар дугайында чугаа дыргын апар чыдар. Үрээр, үлеп бээрде берге чүү боор. Аңаа каш хонук чарыгдаттынар. Совхозтарны каттышкан ажыл-агыйларже шилчидери амдыысында дыка оожум чоруп турар. Ынчангаш өре-ширези бажын ашкан совхозтарның ажылчыннары, инженер-техниктиг ажылдакчылары, специалистери боттарыңарның санал-оналдарынарны редакцияже бижиириңерни дилединис.

Найырал темазынга

«ТЫВА КИЖИ-ДИР МЕН»

Шаанда Василий Архипович Чуруто Кожайга уур, балалыг, деспи, дээрбелиг —ёзулуг тыва амыдыралдыг чурттап чорду ийин. Хөөкүйнүн ажы-төлүнүн-даа көвейи кончуг. Оолдары Володя, Лёня, Коля тыва оолдар-биле ойнаар. Ойнап өскен өөрү Санчы Тумат, Даңзырынмайлар, Шириин-оолдар ажы-төлү кончуг эрлер бо-ла болгай. Чурутонун оолдары школага спорт дээнде карак кызылла төлдер... Ам дээди эртемниглер, сураглыг спортчулар. Торгалыг ортумак школазының сес клазын башкыларының, ада-иезинин күжүбиле доосканнар дээрзин хоочун башкылар Девен-оол, Мария, Дажыкайлар, Серин Бөкен-ооловна Хертек суглар кончуг эки билирлер.

Спорт аныяктарны эки орукче эдертип аппаар деп чүвени чугаалаар дээш Чуруто оолдарын, уругларын бижип орарым ужуру ында. Эртем-билиг, ат-алдар чедип алганнары-биле үстүнде үш оолдар хостуг үезинде аңнап-диинээринге ынак болгаш мергежилиниң бедии аажоктар. Ында багай чүү деп, амыдырал дээнде арбай, тараазын-даа соктаай, аныи-менин-даа аннаай, адаан-мөөрейге-даа киришкей-ле.

— Кожай-Торгалыымдан кажан-даа көшпес мен, Санчы-даа, Шириин-оол-даа, Чуруто-даа тывалар бис. Агаар, алдын, ажыл, аң-мен Тывада хөй, чүгле чурттап билир херек. Тыва кижи-дир мен —дээрге, кээргеп, каттырып «Шын, шын» деп турдум. Василий Архипович арай маргышкак чаңныг кижи. Мен ону билир болгаш эктин часкап байырлаштым. Ам билбес мен, шагда мен партия, комсомолга ажылдап турумда, Василий Архипович Чуруто «Шын солуну чагыдып ап чорду. Бо мээн бижээн үүлүмну дөмей-ле номчуур. Оон шаг-шаандан бээр эдержип келген эштери Базыр-оол, Ким-оол, Уванчаа, Бавуу суглар чедирер дээрзинге бүзүрээр мен.

Эрткен чылын чайнын изиинде Кызылга «Автодорожная» автобустар доктаар черден № 2 автобуска олурупкаш, почтага дүштүм. «Өршээ хайыракан, ам-на хосталы бердивис» деп, бир кижи чугаалады. Көрүптеримге Николай Чуруто болду. Ийи адашкы дег, мендилежип, хөөрештивис. Авам-ачам кырый бергеннер, бээр көжүрүп алыр дээрге ынавастар, Торгалыгга баш салыр бис дээр деп, Николай Васильевич менээ тывалап чугаалады. Олардаа ындыг деп балыткадым.

Василий-даа, кадайы үгбай-даа баштак улус. Бир катап часкаар чеде бергеш, «Төрээн чуртунар кайдал?» деп, чугаа кадында айтырарымга барык-ла чарыштыр «Ажык-Бажы, город Кожай» деп харыылдылар. Ол-ла хевээр ындыг айтырыларны Чурутолардан айтырып көрбээн мен. Торгалыг суурнуң Советская кудумчузунун адын Чуруто кылдыр адап-даа алза, алдарлыг хаакчыларның адазы, Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи Василий Архиповичиге кым удурланыр боор.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

ЧОН МАНАП ТУРАР

Тургустунганындан элээн апарган Чеди-Хөл кожуун чагыргазының ажылында, чоннуң социал амыдыралында таваржып турар чамдык четпестерниң, бергедээшкиннерниң дугайында биживес аргажок апарды.

Кожуунның чагырга черинің даргалары орта ажылдавас, хереглээн даргаларны сураглаарга-даа тывылбайн баар таварылгалар бар. Та сургакчылап чоруткан, та ажылының аайы ындыг боор чүве. Черле орта билдинмес ийин.

Кожуун чагырга-зының даргазы В. Оюнну хереглеп, ужуражыр, чугаа кылыр дээш чеде бээрге, даргавыстың өрээли хаашкынныг болгулаар. Ындыг-даа ыйнаан, кожуун чагырга-зының даргазының ажылының хемчээли канчаар-даа аажок улуг болгай, ону мен билир мен. Чайы чок боор, шиитпирлээр-ле айтыыглар көвей болгай.

Эң ылангыя көдээ суурлардан, малчын коданнардан, сүт-бараан фермаларындан кожуун чагырга-зының даргаларына ажылхеректиг келгеш, даргабошкаларынга душпайн баарга, кайы хире хараадаанчыг деп бодаар силер. Ам канчаар, ырак-узактан келген улус куруг чанар эвес, садыг-коржаа аймаан кезип, бараан-сараан, аъш-чем саттыып алгаш, дедирле чоруй баар.

Кожуун төвү Хову-Аксы суурда ээн бажыңнар элээн хөй. Ол бажыңнарны септеп алыр дээрге, тудуг материалы тывылбас, чок болуп турар. Хову-Аксында чурттап турар пенсионерлерге материалдыг дузаны эвээш чедирип турар. Пенсионерлер Хову-Аксы биле Кызыл аразынга халып турар автобустуң билет өртээнин чартыын төлеп турган чүве. Ам билет өртээн долузу-биле төлеп турар бис.

Кожуунның экономиказын көдүрерин, социал амыдыралын экижидерин, кожуун чагырга-зының ажылдакчыларының бот-харыысалгазын бедидерин, удуртулга ажылының арга-хевирлерин чаартып, эде көөрүн кожуун чагырга-зының даргазындан, оон оралакчыларындан чон манап турар.

Александр ХОМУШКУ.
Чеди-Хөл кожуун.

САДАРЫН, ХҮЛЭЭП АЛЫРЫН ЧУРУМЧУДАР

Тыванын чурттакчылыг хоорай, суурларының аъш-чем, шил хүлээп алыр тускай садыгларында шил саваны аңгы-аңгы хевириниң ишкириниң аайы-биле хүлээп ап турар.

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары шил сава дужаарының талазы-биле бергедээшкиннерге таваржып турар. Бажың санай газировка, арага шилдери эңдерилген. Харын-даа чамдык улус шил саваларын бокче-даа октап турар апарган. Шил саваларны дужаар дээш садыгларга чедире бээрге, садыгжылар албастар-дыр. «Шил хаар-жактары чок» деп каржы харыы дыңнаарынга өйлештивис. Садыгжылар боттарының таныш-көрүштериниң шилдерин будуу хүлээп ап турар деп чон чугаалажып турар.

Саттынган араганың хаар-жактары кайнаар барып турары билдинмес. Бистің республика иштинде шил заводу чок-ла болгай. Шил саваны бүзүп болбас, ону харын хумагалаар херек. Шагаан-Арыг хоорайда шил сава хүлээп садып алыр магазиниң ажылдаар хүн чурумун доктаадып, оон ажылын чурумчударын кожуунның чурттакчы чону негеп турар. Бо талазы-биле хереглекчилер иитилелиниң баштаар чери чүү бодап турар ирги?

Шил сава садарының, ону хүлээп алырының дугайында тускай доктаал, саавыр барла болгай. Ында 0,5 литр ишкирлиг арага шилиниң өртээ амдыызында 100 рубльге доктааттынган. Шагаан-Арыг хоорайда магазиннер арага шилин 50 рубльге хүлээп ап турарлар. Ол дугайын чурттакчы чон хомудап турар. Ол чүү деп өртегил, чонну чүлүп чип турары ол бе? Садып турар арагазының үнези 3500-4000 рубль чедип турар-ла болгай. Хүү садыгжылар, «коммерсантылар» бис деп алгаш, хөөкүй-ле бодунуң чонун мөлчүүрге болуп бе?

Бо айтыыг талазы-биле Улуг-Хем кожуунның, Шагаан-Арыг хоорайның чагырга черлери тускай хынаалданы чорудуп, чогуур хемчег алыр үези келбээн бе?

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Улуг-Хем кожуун.

ИЕНИҢ ХОМУДАЛЫ

Чырык чер кырында ээн-не эргим, чоргааранчыг сөс — ава. Ие кижи кезээде ажытөлү дээш сагыш аарып, дуурел чоруур. Амыдыралдың берге үезинде кижи бүрүзү бир-ле дугаарында эргим-ынак аваазын сактып келир. Кижи бүрүзүнге иези дег эргим кижи чок.

1993 чылдың апрель 13-те чаа-ла 21 хөрлап чораан хеймер оглувус аныяк назынындан чарылды. Оглувус Шолбан Хунажыктың холундан барган. Аар-берге хүннерде бистин чанывыска туруп, оглувусту орнукшударынга бүгү таланың деткимчезин көргүзүп, ачы-дуза чедирген чонувуска, оглувустың эш-өөрүнге, чаңгыс классчыларына, төрелдөгүлүвүске сеткиливистің ханызындан черге чедир мөгейдивис.

Дузааргак, ажылгыр, хүндүлүүчел, арага ишпес, таакпы безин тыртпас күжүр оглумну өлүрүп кааны мецээ сес-биле сөглеп четпес, аар ажыг-шужүгге таварыштырды.

Оглум шеригден келгеш, совхозунга ажылдап, ситентараазын шуптузун кылчып берди, а сөөлүнде тудугга ажыллап турда, чыдыг чашпан тыртар, арагачы, ажылхожул билбес Шолбан Хунажык оглумнуң мага-бодунуң алды черинче бижектеп турган өлүрду. Кара баарым ажып, саргып аарып чор мен, 8 уругларның иези мен. Уругларым шупту ажылдап турарлар, арага-дары-даа ишпестер. Бис ийи кыртан база арага-дары-даа ишпес улус бис. Чонувус бистиң хүндүлүүр. Ынчангаш бистиң хеймер оглувусту дерзинзи-биле өлүрген Шолбан Хунажыкты эң аар ялага онаары албан.

Оглумну дээш сагыш салып чоруур болгаш, кадыкшылым баксырап, буттарым-даа кылаштаттынмас, хүнүңүн-не аарып чор мен. Сагыш човангыр ак сеткилдиг оглум чүве. Бир эвес дүржок, хүлиган турган болза, ынча дыка хомудавас-ла ыйнаан.

Күжүрумну, чараш оглумну, халак... Чаш назын эгиттинмес, кезээ мөнгеде элезининг дой-довурак-биле шыптынган-дыр, халак...

Сеткиливис ханызындан хомудалывысты солун дамчыштыр илередир ужурга таварыштывыс.

Ынчангаш бо өлүрүкчү херекти чүгле шынныг хоойлудурум өзугаар көөрүн диледивис.

Өг-буленің мурнундан аразы Мария ДОЛГАР.
Бик-Хем кожуун, «Хадың» совхоз.

Дүвүрел-биле

КАНЧАП ЧУРТТААР БИС?

Рынок экономиказы деп берге амыдыралдың үезинде чоннуң амыдырап-чурттаары хүн келген тудум-на дорайтап, доңгайтыр базып, кызып кел-ле чыдыр. Аъш-чем садып чиир акша-көпеектің чедишпес хараазы-биле чурттакчы чоннуң эвээш эвес кезии аштап, түреп эгелээн. Хлеб садып алыр харык шуут чок апаргылаар.

Бөдүүн ажылчын болгаш пенсионерлер хамаанчок, ажылдакчы, албан-хаакчы кижи безин муңчулуп эгелээн. Чазак чери шыдаарла шаа-биле эвээш-бичелеп акшаны кожууннарга берип турар. Ону эвээш-биче-даа болза, чедиштирип турар, ап-даа турарлар бар. Ол акшалар дедир банк черлеринче эргилде боон ээп кирбес-тир. Коммерсант садыгжыларның холунче кире бээр, а ол акша ол улустун ажыынга барып турар.

Олар ол акшазы-биле бараанларны дугурушкан черлериндеи чиик өртек-биле алгаш, хоорай, суурларга аар өртек-биле сайгарып алгаш баар. Чон эвээш-биче, бар-чок акшазын коммерсантылар карманынче үрүп киириптер. Оон хараазы-биле ажылчы чон 2-3 айларда акша-шалың албайн турарлар-дыр.

Ынчангаш эң-не бергедеп, аштап-суксап турарларга райполарже шилчидилге кылгаш, тускай данзы кылгаш киирерге, бичии хлеб болгаш өске-даа чугула аъш-чемни ап чиир аргалыг. Бухгалтериялары Кызылда болгаш өске-даа черлерде улус шуут бергедээн. Оларга дузаламчы, чеглирилге-даа бербес.

Бистер, Мөнгүн-Тайганың метеорологтары 1993 чылдын ноябрь-декабрь айлардан эгелеп, аш-чутту көре бердивис. Шуптувустун өг-бүлелеривистің ажы-төлү хөй. Ажы-төлдүн компенсацияларын, бот-иелерниң компенсацияларын төлээр, акшаландырар чер чок. Чеже чеглинерил, ат болдувус.

Кызылда төвүвүсте метеорология бухгалтериязынче, даргавысче-даа байдалывыс дыннадырывыска, шуут огулуг харыы бербес. Ужуп чеде бергеш чаргылдажыр дээрге, самолёт өртээ ында аар, ужар акша чок. Ам черле канчаар бис деп солун дамчыштыр Чазак чери-биле чагаалажып орарым бо.

Илья ДОСТАН.
Мугур-Аксы суур.

«Мөөрей-94»

КЫМНАР ТИИЛЭЭНИЛ?

Кызылга болур «Иениң онзагай буян-чаражы» деп мөөрейге уткуштур энелер, кадыннар, дангыналар, төлептиг кыстар аразынга мөөрейни Кызыл-Мажалык суур чагыргазы, Культура ордузунуң ажылдакчылары организастап эрттирген.

Мөөрейге киржир дээн энелер, кадыннар дангыналар, төлептиг кыстар эвээш эвес болган, а мөөрейжилерни сонуургап көөр, оларга «аарыыр» дээш келген көрүкчүлер зал долу болган.

Конкурс киржикчилери колдуунда чоннуң чаагай чанчылдарынга, ёзулалдарынга, мергежил болгаш чогаадыкчы ёзузунга, уран талантызын көргүзеринге, бодун алдынын билиринге, салдынган амыдыралчы айтырыгларны шын харыылап шыдаарынга маргышканнар.

Баштайгы конкурс энелер аразынга болган. Орта суурнуң албан, организацияларындан 8 эне киришкени арай хомуданчыг болган. Конкурска киржип болур энелер суурда хөй-ле болгай. Бо конкурска бирги черни Кызыл-Мажалыкта № 2 школаның башкызы Валентина Бегзиевна Монгуш алган. Ийги черге Кызыл-Мажалыкта № 1 школаның хоочун башкызы Д. С. Тюндешева, а үшкүзүге райпо ажылдакчызы У. С. Ондар олар төлептиг болганнар.

Кадыннар мөөрейинге 13 кижи киришкен. Олар дээрге 30-ден 45 хар чедир кадыннардыр. Кадыннар аразынга болган мөөрей элээн утка-шынарлыг, солуи болган. Кижи бүрүзү шыырак белеткенген, бүгү негелделерни күүседир дээш кызыткан. Кадыннардан Кызыл-Мажалыкта № 1 школаның башкызы Светлана Монгушевна Ховалыг бүгү негелделерни арыг, эки күүседкеш, бирги черге төлептиг болган. «Чечек» ясли-садта кижизидикчи башкы Екатерина Дадар-ооловна Куулар ийиги, а поликлиникада эмчи Валентина Кончуг-ооловна Ооржак үшкү черни ээлээннер.

Дангыналар (18-30 хар) аразынга мөөрейге чүгле дангыналар эн-не хөй болгу дег. Чалыы назынында бодунуң талантызын чонга көргүзер болгай. Дангыналардан № 1 школаның башкызы Нелля Кочеловна Дамбалдайга чедер кижи чок болган. Дараазында черни ол-ла школаның башкызы В. С. Ондар, кожуунуң прокуратуразында секретарь А. Б. Күжүгет оларга тывыскан.

«Төлептиг кыстар» деп конкурска бирги черни № 2 школаның өөреникчизи Оюмаа Лопсан, ийиги, үшкү черни № 1 школаның өөреникчилери Роза Ооржак биле А. Лопсан-Серен олар алган.

Мынчаар дөрт бөлүкке болган конкурсту түннеп көрген. Бо дээрге Кызыл-Мажалыкка бир дугаар эрттирген конкурстур.

Албан черлеринде, организацияларда акша-хөрөнгиниң чедишпези-биле ындыг болган боор. Конкурска деткикчилер эвээш болуп, хөй акша салбаан. Оон ужун конкурстуң тиилекчилерин шаннап, мактааны хирелиг болган. Организациялар конкурска киришкен улузунга суй-белектер берген болза эки турган.

Бо эрткен конкурска белеткел кошкак, ону чарлап, дынаткан хуусаазы эвээш болган. Ынчангаш конкурска киришкеннерниң саны эвээш. Мен бодаарымга тиилекчилерге «Суурнуң энези, кадыны, дангыназы, төлептиг кызы» деп аттар тыпсып, тускай кожаздан тывыскан болза солун болур ийик.

Конкурсту эрттирип турган башкарыкчыларның чамдыызы база эки белеткел чок болуп турар. Дөрт бөлүкке конкурсту чангыс хүн эрттирбес турган көрүкчүлер, киржикчилер турупкан.

Кандыг-даа оюн-концерт, шин, кино көргүзүглерге бичин улуска билетти өртөө чигелелиг болгай. Бо удаада культура ажылдакчылары бичин улуска билетти улуг улус-биле дөмей 500 рубльге сатканы база элдептиг.

Дараазында болур мөөрейлер солун-на болзунам.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ЭНЕЛЕР КОНКУРУЗУ

Өвүр кожуунга «Иениң онзагай буян-чаражы» деп конкурсту Хандагайтының уран үүл школазы удуртуп эрттирген. Конкурсту чүгле киржикчилерге таарымчалыг эвес, а келген көрүкчүлер культурлуг дыштанып алыр кылдыр сорулганы салган турган.

Ынчангаш мөөрейге салдынган даалгалардан ангыда конкурстан дашкаар солун шоу-көргүзүглерни кылырын оралдашкан. Маңаа улуг рольду уран үүл школазының «Хек-даван» танды бөлүүнүң оолдары, уруглары ойнаннар. Олар конкурс киржикчилерининг аргаан, даараан үүлдерин кедип, жюри болгаш көрүкчүлерге аянныг кылдыр бараалганнар. А конкурс киржикчилери аргаан, даараан ажылдарын чечен-мерген сөстер-биле тайылбырлап, кайы хире уран шеверин көргүскен. Бир эвес кылган ажылдарын делгелге хевирлиг кылдыр салган болза, чалгааранчыг болур турган ийик. Черле мындыг хевирлиг мода көргүзүглери, «Аныяк модельерлер» конкурстары дээн ышкаш шоу-программалар Өвүрге чангыс эвес удаада эртип келген. Көрүкчүлер база бедик, чараш үүлдерге өөрөпип бар чыдары өөрүнчүг.

Ол кежээ «Чараш овур-хевирнин» кежээзи болуп, кадын кыс кижини ыдыктап, бүгү-ле чараш талазын көргүскени эки болган. Конкурстан дашкаар «Кежегелиг, чавагалыг келин кыстар таан чараш» деп база бир чараш көргүзүг сагыш-сеткилге артып калган. Маңаа үзүн чаштыг уруглар тааланчыг аялганын үделгезибиле чаштарын көргүзүргеө. тоолдарда дангыналар сагындырып турган. Сөөлүнде дөмөөн ажып турар үзүн чаштыг ийи уруг үүнүп кээрге, көрүкчүлерниң алгыржып турганы аная эвес, чарашсынып, чоргаарланып турганнары ол деп бодадым.

Талант конкурузу, ылангыя энелер аразынга солун болгаш тывынгыр болган. Баш бурунгаар сагындырып кааны шыырак эр артистер-биле эне бүрүзү «чижип» кожаннашкан. Оларның угаангыр-сагынгыры, чечен сөстүү, дылының сайзырангайы аныяктарга өөредиг болганы чугаажок. Уран үүлдүн хоочуну Шарбый-оол Сарыг-оолович Куулар удур чогаадын кожаннаар ховар талантызы-биле база катап көрүкчүлерни кайгаткан. Сагынгыр-тывынгырлар конкурузунга киржикчилер амыдыралдың нарын айтырыгларын сайгарып, боттарының сагыш-сеткилин, үзел-бодалдарын философчу ёзу-биле илередирин ораллашканнар.

Мөөрейниң түннелинде «Өвүр кожуунның үлегерлиг энези» деп хүндүткелдиг атка Солчур ортумак школазының директору Зинаида Байыровна Донгак, «Кожуунның кадыны» деп атка кожуун эмнелгезинин акушер-сестразы Светлана Агбаан, «Кожуунның дангыназы» —Кара Маскыр, «Кожуунның төлептиг кызы» деп атка Хандагайты ортумак школазының өөреникчизи Оюмаа Шагдыр төлептиг болганнар.

Эрткен чылын Өвүр кожуунга эрткен (бистиң республикага бир дугаар боор) «Кара-93» деп өг-бүлелиг, ажытөлдүг кадыннар аразында конкурска киржип турган дыка хөй чараш уруглар маңаа киришпээни хомуданчыг болган.

Жюри кежигүннериниң (даргазы Ч. М. Ооржак) чай чок, шыдамык ажылдаанын демдеглээри чугула. Чүге дизе конкурс бүрүзүн ол-ла дораан 5 баллга саннарын көргүзүп турган, шиидип турган. Ынчангаш кандыг-даа маргыжыг чок, эн-не хөй балл ойнап алган киржикчи тиилеп үнгени ол.

Вилена ООРЖАК.

ТИБЕТТИҢ ӨҢНҮКТЕРИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

1950 чылда Кыдаттың Улустуң Хосталга Шерии Гималайларда тайбың шажынчы, херек кырында доктаамал шерии безин чок чурт—Тибеттиң кызыгаарынче шургуп кирген. Ол үеде Тибет болза, төөгү болгаш херек кырында-даа байдалын алырга, хамаарышпас күрүне боop турган. Кыдаттың коммунистиг чазаа ол шургуп киришкинни «Тибетти тайбың ёзу-биле хостаары» деп адаан. 1951 чылда Пекинге барып чугаалажыры-биле тибет чазактан күрүне таныдазы-даа, тускай бүрүн эрге-даа чок чеде берген төлээлерни «Тибетти тайбың ёзу-биле хостаарының» дугайында 17 пунктулуг Чөпшээрежилгеге ат салыр кылдыр Кыдат Улус Республиказы албадаан. Ынчан тургустунуп келген байдалды Далай-лама биле тибет чазак болган херек кылдыр хүлээп алган болгаш Тибетти херек кырында Кыдаттың автономнуг району кылдыр шилчиткен «17 пунктулуг Чөпшээрежилгени» 1959 чылга чедир күүседирин боттарының талазындан, оралдажып келгеннер. Ынчалза-даа КУР экономиканың, культураның, шажынның болгаш бот-эргелелдин айтырыгларында киржип, хамык-ла адырларга коммунистиг чаартылгаларны чорудуп, амыдыралдың национал овур-хевирин үревишаан, ол чаартылгаларга кымның-на сагыжы азы хөй-ниити байдалы карышкак болдур, ындыг улусту массалыы-биле узуткап туруп берген. Тибеттер аңаа удурланырын оралдашкан. Каражаның саны өзүп-ле, өзүп-ле турган. 1959 чылдың март 10-да тибеттерниң массалыг тура халыышкыны Лхаса хоорайга болган, оңу кыдаттар дерзиизи-биле чылча шапкан, оон түннелинде Далай-лама «17 пунктулуг Чөпшээрежилгеден» албан ёзузу-биле ойталаанын медеглээш, чуртта дүрүм ёзугаар кара чаңгыс эрге-чагырга болур бодунуң чазаан түргузарын чарлаан. Ыдыктыг Далай-лама ынчан тибет айтырыгны тайбың аргалар-биле шиитпирлээринче база тибет культураны камгалап арттырарынче угланган бодунуң политиктиг ажылчорудулгазын уламчылаары-биле Тибеттен үнүп чоруур, хөөгделче үнер ужурга таварышкан.

Бо хүнде Тибеттиң чону кыдат эжелээшкиннин түңнелинде бодунуң хөй эвес чурттакчы чонунуң алдының бир кезээн (1 млн. 200 муң хире кижини) чидирген. Алды муң хүрээлерни узуткаан, будун-будун ном саңнарын өрттеткен, өөредилгенин тибет системазын үрегдээн. Бо хүнде Кыдат болза, Тибетти даштыкы байларга туристээр чер кылдыр хуулдурган, ылап-ла ол сорулга-биле тибеттерниң боттарының күжү-биле чамдык хүрээлерни база төөгүлүг бажың-балгаттарны тудуп, катап тургузуп турар. А херек кырында чүү боop турарыл дээрге, Тибетче кыдат чурттакчы чон массалыы-биле кээп туруп берген. Оны кыдат чазак аажок деткип турар, ынчангаш Тибетте кыдат дылла литература, өөредилгенин системазы көвүдээн, ындыг болганда, бүгү делегей кижи төөрелгетенге өртек-үнези тергиин улуг тибет улустуң чон болурун чүткүлдүү-биле узуткаар дээнинің херечизи болуп турар-дыр.

Бистер, Чер бөмбүрзээнге чөптүг чоруктун болгаш кижиниң эргелерин сагыырының талалакчылары деп санап турарлар. Россияның хөй-ниитизинің база чазааның-даа кичээнгейин Тибетте байдалче угландырар бодап тур бис. Ында, Тибетте, бөдүүн сеткилдиг шажынчы чоннуң Кыдаттың дорамчылап күчүлээр дерзин-дошкун машиназынга, тайбың (!) удурланыышкыны ында шөлүлгелер, хоругдаашкыннар болгаш дыка хөй талаларда кижиниң эргелерин үрээри уламчылап турар. Бир эвес тибеттер кызыл күш-биле демисежип, ок-боолуг турган болза, делегейниң хөй-ниитизинің кичээнгейин хаара тудуп, деткимчезин алган-даа турар чадавас?! Ынчалза-даа олар боттарының шажын-чүдүлге бүзүрели-биле күш-биле шиитпирлээр орукту шилип албаан, ылап-ла ол дээш Ыдыктыг Далай-ламага тайбының Нобель шанналын тывыскан ужуру-даа ында. Ынчаарга делегейниң хамык-ла демократтыг чурттарында Тибетте байдал эки билдингир болгаш тибеттерни хөй-ниитиниң эвээш эвес бөлүктери деткип турар. Россияда тибет айтырыг амдыызында ыыт-шимээн чок-ла-дыр.

Ынчаарга бистер, чуртувуста бодувустуң дуржулгавыстан билир болгаш тибет улуска бөгүнге чедир коммунистиг террорнуң болгаш чөптүг эвес чоруктун таварыштырып турары качыгдаашкыны дээш Тибетке хамаарыштыр боттарывыска берге үе турза-даа, Россияның чону кезээде-ле өскелерниң качыгдалын билир кылдыр ылгалып келген болгаш, боттарывыстың качыгдаашкынывысты илередир ужурлуг бис. Бистер бодувус улуг күчү-күштүг күрүне болганывыста Кыдат-биле денге чугаалажып, камгалал-шыдал чок чурт—Тибетте кижиниң эргелерин ол үреп турар-дыр дээрзи канчап-даа таарышпазын «улуг кожавыска» сезик чокка чугаалап болбас бис бе?

Санкт-Петербург хоорайда
ТИБЕТТИҢ ӨҢНҮКТЕРИНИҢ ниитилели.

ЭЭРЕШКЕШ ЧАДАШТЫЛАР

Кызылдан Эрзинче баар автобус арай орайтады. 10 шак 45 минута турда үнер чүве. Орук чорааңда черле далаш аайым-биле сес шак четпээнде-ле, автовокзалга чедип келдим. Хөй чон хайынган черге чүнү-даа дыннаар, чүнү-даа көөр таварылгалар турар болгай. Аная чеде берген, хайгаарап турарымга, районнар автобустары ынай-бээр чоруп-ла турар болду. Канчангаш-ла хая көрүп кээримге, билет садар касса эжиинде элээн дынзыг үннер үнүп, маргышкан турлар. Топтап көрүп турарымга ол улустуң аразында мөөң таныырым бир дарга база ол чугаа-соотка киришкен тур.

Оларның чанынга чеде бергеш, херектиң үжүрүп эскерип билип кагдым. Приморьеден шөлээлеп чедип келген шериг оол бодунуң албан эрттирип турар кезээнден алганы чөпшээрел-бижиниби-биле Самагалдай баар билет садып чадашкан болду. Орукка халас чоруур ол бижикти ногаан өөнүг саазынга алыр улус бис дээш касеңр үүр солдаттың дилээн хаайынгадаа какпайн барды. Чөпшээрел бижик кызыл өөнүг болурга хоржок чүве дээш кассир алдыртпайн, дедир тепкеш түрүп берди.

Ол солдат оолга мөөң демги таныырым дарга Самагалдайга чедир билет садып бергеш, автобуска кады олурупту-лар.

Бистиң автобузувус чоруур ол түрда база бир солдат оол өөру-биле мөөң чанымда чугаалажы берди. Оон чугаазы-биле алырга, ол эртенгиниң чеди шакта чоруур рейс-биле Абаканче билет садып алыр сорулгалыт. База-ла кызыл өөнүг чөпшээрел бижиктиг кижи болду. Ол саазынны өөң нотаан эвес дээш демги-ле кассир хүлээп аавбаан. А шынында ол оолдуң шериг кезээнің дугаарын бижээш танмазындан бээр салып каан. Бо кижи бодаарга, шериг ёзузу-биле күштүг-ле документ болгу дет.

Акша-төгерик айтырыы берге бо үеде билет өртээ мынай дендеп барган болгай. А солдаттар дээрге боттарының шериг хүлээлгезин албан ёзузу-биле эрттирип, шөлээлээри чанып, дедир шериг кезектеринче ээп чоруп турарлар. Оларга артық акша-көпеекти ада-нези кайыын экээр боор. Чүге дээрге кедээнің ишчилери ай-айы-биле шалың албайн турар болдуп ийин. Ынчангаш орук чоруур солдаттарның бо байдалын Тыва Республиканың шериг комиссариады кичээнгейге алыры күзенчиг.

Ермолай АРАКЧАА.

Дуза дилеп тур

ОГЛУН САКТЫП ЫГЛАП ОРАР

1981 чылдың май 18-те мөөң акым болур Вячеслав Чаш-оолович Допчун-оол эрги Чаа-Хөл суурдан шериг чоруткан. 1983 чылда акым шеригден ээп кээр турган, ам 13 чылдың нуурунде ону манап чор бис. Авазы Оюрбаа Түлушовна Допчун-оол Шагаан-Арыгның-даа республиканың-даа шериг комиссариадтарынга барып айтырыгны көдүрген, кандыг-даа харыы чок. Республиканың шериг комиссариадынга акымның ийи эжи-биле тырттырган чүүүн-даа аппарып берген мен, ам айтырарымга Шагаан-Арыг комиссариадынче катап чорудупкан болду.

Акым Хабаровск крайның Эльбан деп суурунга 01686 дугаар кезекке албан эрттирип турган. Каш ай артканда чагаа келбестей бээрге, «чанар чоокшулаан, ынчангаш биживейн барганы ол-дур» деп бодаан бис, ам-даа сурат. Өлүү-даа, дирии-даа билдинмес. Акывыстың дугайында кады албан эрттирип турган эш-өөру билир боор дээн сагыш-биле бо чагааны бижип олур мен. Азырап өстүрген кырган-аввавыс ам 74 харлыг, адак-бышкаа чиик, оглун сактып ыглап орар. Акымның кады шериг албаны эрттирип турган өөрлери бо чагааны номчааш бичин-даа бол медээ берилтеринче бүзүредим.

Хундулел-биле Долаана САНЧАП.

Төөгүнүң балалчак арыннары

КАРГЫШТЫГ, ХАЛАПТЫГ, ХАННЫГ ЧЫЛДАР

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херектер яамызының сайыды турган Сат Чүрмит-Тажыны 1938 чылдың август 31-ниң эртенинде дан бажында АРК ТК-ның Президиумунуң болгаш ТАР Биче Хурал Президиумунуң каттышкан хуралындан тудуп хоругдаан сөөлүнде оон байысаалгазын ол-ла хүн дораан эгелей берген.

БАЙЫСААЛГА ПРОТОКОЛУ

(Байысаалга херээниң № 40, архив № 199, арыннар 1-46).

1938 чылдың август «31» хүнү. Кызыл хоорай.

Иштики херек яамызының төлээзи Мандараа мен бо хүнде ТАР Дурумнуң.... чүүлүн барымдаалааш, үк херектиң дугайында айтырып байысаар болгаш мege оп хереглеп болбас, херээниң дугайын шүүдү-биле илередип бээр дугайын дыннаткан чүве төлээде, маңаа чугаалааны болза:

1. Фамилизи, ады, адазының ады — Сат, Чүрмит-Тажы. Саны-Шири.
2. Хары, төрээн чери — 44 харлыг (1894), Чадаанага төрээн.
3. Омаа — тыва омактыг.
4. Аңгызының байдалы — албан-хаакчыт.
5. Үнген аңгызы болгаш аңгызының байдалы — адазы чайзаң чораан.
6. Эртеми — тускай эртем чок, тыва, моол бижик билир.
7. Өглүг бе, чок бе (өөнүң иштининң саны) — өглүг, өг иштининг боду-биле 4 кижи.
8. Кайы улустуң хамаатызы (кожуун, сумузу, арбан дугаары) — Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хайыракан сумузунуң 2 дугаар арбанның хамаатызы.
9. Лама, дүжумет чораан болза, дүжаалы болгаш саанмаары — хүрээ хүүраа чораан.
10. Хөренги кошкулу (тодаргай чүвезининң саны) — 4 аът, 3 бе, 1 шары, 3 инек, хой, өшкү 40 хире, өг 1.
11. Кежигүнү — УБХ-ниң, АРН ТК-ның пленум кежигүнү, АРН ТК-ның Президиум кежигүнү, нам кежигүнү оон ынай професс, РТО ОКТЭ кежигүнү.
13. Албан кылып турар черининң ады болгаш албан-дүжаалы — ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херек яамызының сайыды.
14. Барыының үезинде албан-ажылга чораан бе —Иштики камгалаар чернин болгаш нам комизинин даргазы турган.
15. Эрги шагда полис шагдаанын албанын хаап турган бе — чок.
16. Кандыг шеригниң албанын хагганыл, бир эвес турган болза чүү дүжаалдыг чорааныл — ТАР-ның Шериг чөвүлелиниң даргазы турган.
17. Мурнунда болгаш ам херек үжүрүнде шиитпирип чораан бе — эрги шагда шажын чүрүмүн үрээни дээш 200 хире кактырган.

АМГЫ ҮК ХЕРЕКТИН ДУГАЙЫНДА ӨҮЭЭНИ БОЛЗА:

Айтырыг. Чүнүн дугайын а түттүрүп, бажыңнаткан силер?

Харыы. АРН ТК-ның Президиумунуң болгаш ТАР Улустуң Биче Хурал Президиумунуң доктаалын ёзугаар контрреволюстуг шпион организастың биг удуртукчузу дидирткеш, түттүрүп бажыңнаткан мен.

Айтырыг Бо дугайында бурулуг мен деп миннир силер бе?

Харыы. Бо дугайында бурулуг мен деп миннир черим чок.

Айтырыг. Силер болза мегелеп турар-дыр силер. Ынчангаш силерни нүүртеп байысаар апаар-дыр.

Харыы. Күзээр мен.

Мандараа: Тоткан-биле нүүртээр апаар-дыр.

АйтыРыг. Тоткан силер бо кижини билир силер бе, арандарда кандыг эп-найыралдыг силер?

Харыы. Аравыста эп-найыралдыг бис, бо кижини мен таныыр мен Чүрмит-Тажы деп кижи-дир, аравыста өш-өөжээн болур чүве чок (Тоткан ат салган).

Айтырыг. Чүрмит-Тажы силер Тоткананың ол аравыста өш-өөжээн болур чүве чок, эп-найыралдыг бис дээн чугаазын шынзыдар силер бе?

Харыы. Ие, шынзыдар мен, аравыста өш-өөжээн болур чүве чок (Чүрмит-Тажы ат салган).

Айтырыг. Тоткан силер Чүрмит-Тажының дугайында чүү чугаалап болур силер?

Харыы. 1935 чылдың күзүнүнде Чүрмит-Тажы Москваага барганда, Лопсан, бо Чүрмит-Тажы, мен үжеләэ чугаалажып турувуста, Чүрмит-Тажының чугаалааны болза:

1. ТАР-ның чаңгыс эвин суларадыр, намның ат-алдарын баксырадыр.
2. ТАР-ның чазак, намының чөп удуртукчуларын дүжүртеш оларның орнунга Танчай ышкаш улустарны олуртур.
3. Бистиң бо контрреволюстуг организаска ТАР-ның чазак, намының шыырак кежигүннерин киирип алыры чугула.
4. Черле ТАР-ның чазак, намының ат-алдарын баксырадыр дугайында хамык-ла четпес үүлдерни ажыглап алгаш, ону көөредип, арат чоннуң аразында бурыы суртаал салыр деп чугаалаан. Бистер аңаа каттыжып чөпшээрешкен бис.

Оон ынай база-ла ынчаарда элчин черининң залынга Чүрмит-Тажы мени кел деп алгаш, чугаалааны болза: сээн Богдановтан дыннаанын болгаш Лопсан, сен, мен үштүн дугурджуп чугаалашкан үүлдеривистиң сорулгазы болза, үк херектиң алыс сорулгазын чедип алгыже аныяк назыта айыылдыг контрреволюстуг херек болур оон алыс сорулгазын чедип алган соонда, ам эки болур, мындыгнын төлээзинде, чажыды кончуг чугула бо херекти илереткен кижиниң кырынга херектин аары халдай бээр апаар дээш бистиң чедип алыр сорултавыс болза дээш чугаалааны:

1. Тываның национал-революстуг чазак, намын дүжүргеш Моол, Тываны каткаш, Японта дүжүлгээн хаан чазактыг күрүне кылыр.
2. Ойрот, Хакасты Моолга, Тывага кадып алыр.
3. ССРЭ-биле харылзаалаарны үзер. Бо херектиң боттандырыкчылары болза, ССРЭ-де Борисов, Богданов, Зыкин, Сокольников болгаш өскедаа улустар: Моолдуң иштинде Кенден, Темит болгаш өске-даа, Тывада Танчай, Лопсан, мен болгаш элээн каш кижи бар мындыг төлээде, үк херектиң боттандырар кижи мен, Тывада революстуг күштерни суларадыр болур, күүсеттиниң болур ажыл чүве — дээн (Тоткан адын салган).

Айтырыг. Чүрмит-Тажы силер Тоткананың бо чугаазын шынзыдар силер бе?

Харыы. Черле шынзытпас мен.

Айтырыг. Чүге?

Харыы. Черле пугүлдеп, мегелеп олурар кижи-дир бо Тоткан.

Айтырыг. Тоткан силер бодунарның өөрүүнерни шынзыдар силер бе?

Харыы. Мен бодумнуң өөрүүмну катап дакпыр шынзыдар мен.

(Чүрмит-Тажының баштайгы байысаалгазының бижимели оон-биле доозулган болгаш дараазында байысаалганың бижимели бар).

Мандараа: силер бодунарның контрреволюстуг чоруунарның дугайында шыны-биле шүүт өөрүп бээр мен дээн болгай силер, але аңар?

ЧүРмит-Тажы: Кенденнин контрреволюстуг шпион организазының Тывада киржикчилериниң бир удуртукчузу шын мен, ынчангаш бодумнуң контрреволюстуг чоруумнуң дугайын шыны-биле шүүт чугаалап бээр деп боданып алдым.

Айтырыг. Контрреволюстуг организазынарга кымнарны кандыг арга-биле хандыдын, киир тыртын алган силер?

Харыы. Мени чогүүр черден тудуп бажыннагыже чедир мөөң бодум таламче хандыдып, үк контрреволюстуг организасче киир тыртып ап турганым улустар болза: Хемчик-оол, Сенгинжик, Эренчин, Сунгар-оол, Пиринлей, Серен, Лопсан, Тоткан, Танчай болар-дыр. Салган кол сорулгавыс: черле чазак, намның Тока баштаан удуртукчуларынга тура чок улустарны болгаш чаа улустарны тыртып турган күшту улгаттыр.

ТАР БИЧЕ ХУРАЛ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДАРГАЗЫ ХЕМЧИК-ООЛДУҢ ӨҮҮНДЕН

Тыва Республиканың Контразведка албанының архиви, Байысаалга херээниң № 40, архив № 199, том II; арыннар 62-72).

Намчак: Силер чүнүң үжүрүнде буруудаттырып, бажыңнаткан силер.

Хемчик-оол: Мени Биче Хурал Президиумунуң болгаш АРН ТК-ның хуралындан Тываның иштинге турган контрреволюстуг Японнуң шпион организазының идепкейдиг киржикчизи дээш Иштики херек ямызынче шилчиткен, мындыгның үжүрүнда бажыңнаткан мен.

Айтырыг. Силер бодунар бо контрреволюстуг организаска кажан, кайа, канчаар кире берген силер?

Харыы. Контрреволюстуг организаска мөөң эгелеп киргеним болза, 1934 чылда Чүрмит-Тажы Моолдуң улуг байырлалынга Тыва Чазааның төлээзи болуп баргаш, күзүн 10 ай үезинде чанып келген, мен Тока дарга-биле Москваага чорааш, 11 айның 12-ниң үезинде келгеним соонда Чүрмит-Тажы-биле Моолдуң байдалын чугаалажып турувуста, контрреволюстуг организаска Чүрмит-Тажы киирип алган.

1935 чылдың 10 айның үезинде Чүрмит-Тажы Байыр дарга-биле кады ССРЭ-ге садыг керээзин чарары-биле чораш келген соонда күскээр кызыл менээ чугаалааны болза: «ССРЭ-ниң чогуур черлеринде Борисов, Богданов, Райтер суглар-биле чугаалаштым, оларның саналы болза, Тываның намы чазак-чагырганың ажылынга холгаарлап кирген. Эргиде нам кежигүнү турган Сандык, Серен, Танчай сугларны кызыл турары бурыы-дур. Танчай, Серен, Сандык сугларга ажылды дораан беринер, намның ол бурыы бартан ажылын эдинер дээн болгаш ылангыя Богданов, Борисов суглар Токаны намның Төп Комитединиң Даргазындан дүжүрер дээн чүве-дир...»

Оон соонда Чүрмит-Тажы боду ССРЭ-ниң бүрүн эргелиг төлээзи Мальковка болу баргаш, Токаны намның Төп Комитединин Даргазындан халаза каңдытыл деп айтыыг турускан. Ол дугайында Чүрмит-Тажы боду мөөң чугаалааның дыннаан мен.

Чүрмит-Тажы Москвадан келгеш, Токаны намның удуртулгазындан дүжүрер деп мөөң чугаалап турган. Богданов, Кочетов, Райтер суглар-биле чугаа үезинде Лопсан, Тоткан олар Токаны дүжүрер дугайында санал үндүрүп, чугаалажып турган улус деп чугаалааның дыннаан мен.

Айтырыг. Чүрмит-Тажы намның Төп комитединиң даргазы Токаны намның удуртулгазындан солааш, оон орнунга кымны олуртур деп турганыл?

Харыы. Чүрмит-Тажы болза, Токаны намның удуртулгазындан халаар деп чугаалаарга, Токаның орнунга кымны олуртур бис деп айтырарымга, Шагдыржапты олуртур болза, кандытыл дээрге. Шагдыржап аарыг кижи болгай дээримге. Танчайны олуртур-ла, чок болза, Лопсанны-даа олуртуп болур деп харыы берген.

Айтырыг. Контрреволюстуг организазынарның түс-түс кежигүннериниң контрреволюстуг ажылдарын тодаргайлап чугаалап бериңер?

ХаРыы. 1936 чылдың 8 айның чаазында Улуг-Хем кожуунунуң Дус-Даг сумузунга улуг дыйарга чорааш, мөөң аалымда Танчай-биле кады кээп хонганывыста, Танчайның чугаалааны болза: «Токаны намның удуртулгазындан дүжүрзе кандыгыл, Тока нам, чазактың бажына олуруп турар болза, черле чүве бүтпес-тир, ону халаары чугула, сен ол дугайында ССРЭ-же эмнедип чоруур дээн кижи болгай сен, аная баргаш, Токаны намның удуртулгазындан дүжүрер дугайында ССРЭ-ниң чогуур черлеринге айтырыг тургус дээнинге чөпшээрежип турганым, мындыг байдал-биле контрреволюска кирип турганым ужурунда чажырган мен... Моон ынай өөүүр чүвем чок, өөзээним шын боорга, номнуп дыннадырга адымны салдым.

Байысааткан ХЕМЧИК-ООЛ.

Байысааган НАМЧАК.

АРН ТК-НЫҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

1938 чылдың 10 айның 14-түн хүнү

Олурушканнар: Тока, Байыр, Полат, Биче-оол, Балыраа, Базыр-Сат, Шоома, Седип-оол.

Чугаалашкан айтырыг:

1. ТАР-ның Биче Хурал Президиумундан томуйлаткан Онза ажык шүүгүнге хереэн үзүп, шиттирген арат чоннуң өөжээнинг дайзыннары, контрреволюстуг Чүрмит-Тажы, Танчай Хемчик-оол, Пириилей, Лопсан, Тоткан, Серен, Сенгинжик, Сунгар-оол олларның амы-тынын дилеп киирген билдириишкинин хынап көрген.

Доктаатканы болза:

2. Онза ажык шүүгүнүн үндүрген доктаалын чүүлдүг деп бадылап каар. Ындыг болза-даа 7 кижини доктаал ёзугаар күүседир. 2 кижиге келдерел көргүзер дугайында Биче Хуралдың нам аңгызынга дыннадыр.

АРК ТК-ның даргазы ТОКА.

АРН ТК-НЫҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

1938 чылдың X айның 18 хүнү

Олурушканнар: Тока, Байыр, Полат, Товариштай, Седип-оол, Кызыл-оол, Сүгдүр, Шоома, Базыр-Сат, Балыраа.

Чугаалашкан айтырыг:

Контрреволюстуг идегеттериниң артыышкынын узуткаар дугайы.

Тока: Увангурну истелгеже киирер деп саналдыг мен.

Доктаатканы: Увангурну истеп хынаар черже киирер.

АРН ТК-ның Даргазы ТОКА.

(Уланчылыг. Эгези № 37, 40 «Шында»).

Алексей ДУГЕРЖАА.

...ДАРГА ЧЕТКЕН

Шаанда, бөгүнгү аныяктар деп шак ындыг аныяк, чалыы чораан үевисти сакты бээр мен. Кончуг-даа чалыы үемде, 1930 чылда аревэге кирген мен. Ол үеде тыва аныяктар өөренирингге, ажылдаарынга аажок сонуургалдыг-даа, сундулуг-даа турганын караам-биле көрдүм-даа.

Ынчан «Совтранспорттун» гаражынга аревэ үүрүнүн даргазы база турдум. Ол 1933 чыл үүве. «Транспортчу» деп хана солуннуг турган бис. Оон чаа үнген дугаар бүрүзүнге ажыл, амыдыралывысты, план-хүлээлгевисти канчаар күүседип турарывысты чырыдып, аныяк чолаачыларнын хей-аъдын көдүрүп, үүле-херээвисти бүгү талалыг көргүзерин орландажып турдувус. Мурнувуска салдынган сорулгалар чедип алдынып-даа турган.

Чолаачылар өөредир, мергежил бедидер школаны биске ажыткаш, аная Панаргинин быжыглаш, башкыладып, хелемечилердип каан. Аревэ ТК-нын даргалары турган Хавакчап, Бадыраа, Анчимаа, Далай-Серен олар аныяк чолаачыларга эки ачы-буянын чедирип, ол школага өөренирин күзээннерниң дилээн хандырып турган.

Чолаачы мергежилге өөренип алыр дээн күзелдиг чалыы оолдар, кыстар хөй болган. Оларның чамдыктары өөренип алыр дээш боттары-ла четкилеп кээп турдулар. Шериген халашканнар чолаачылаар күзелин илередип, изиг күзелчүткүлдүг өөренип турган. Ынчангы аныяктарнын чамдызы Сандак, Бады-Лама, Чимит, Тавва, Ондар Хунажык, Хунан-оол, Чарык-Карак, Серен болгаш өскелер-даа баштайгы тыва чолаачыларнын санынга кирер. Аныяктарнын аразынга эн-не идепкейлиглери база турган. Оларга Бады-Лама, Сандак, Даваа, Көкей-оол, хереэженнерден Серенмаа Нитлит, Тоорук, Өнермаа Куулар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Ам назылап кыраан болганда, ол эрткен чылдарны үүгле сактып бодаары арткан, мындыг-дыр. Болза-даа дендин аныяк чалыы чораан, Тыва чүртүнүн кадыр-берт, берге оруктарын ажыл эртип чораан эш-өөрүмнүн хөй кезии «кызыл-дустаан», бойдустун чарлыы ол хире күштүг болганы ол-дур ийин. Арткан эш-өөр-биле ийи-чангыс таваржып келгенивисте ол дугайын ыяапла хөөрежир чанчылдыг бис.

Хоочун чолаачылар бистин эрткен оруувуста аныяктарга өөредиглиг үүлдер хөй болбайын аан. Ол чылларда башкарып турган машиналарывыс шоолуг-ла күш чок үүвелерле болгай. «ГАЗ-АН», «ЗИС-5», «АМО-3» маркалыг машиналарны мунун турдувус. Эртип турган оруктарывыс кадырберт турганын үстүнде база бижидим. Ындыг-даа болза, ол үени бо үе-биле денней болаарга, чолаачылардың угаан-сарыылдыы хөлчок бедик турганын ам сактып бодап орардыр мен. Ынчан арага, спирт хөй-даа турза, ону кижи хаайынга-даа какпас боор үүве. Озал-ондак-даа болбайын турду. КАИ-даа ынчан турбаан. Ол үеде чолаачылар шылгаар комиссия ажылдап турган.

Баштайгы тыва чолаачылар бистер Тывага болуп турган чаартылгаларга хире-шаавыс-биле бодувустун улуг-хуувусту кинрген бис деп бодап чоруур мен.

Чогум кажан болганын сагынмайын тур мен. Тывага колхоз-совхоз чок, хуу ажылагыйлыг турда, тыва черге улуг чут болган мындыг үүве. Аная бүгү кожууннар бергедээшкиннерге таварышкан, хамык мал өлүп, хорап түрүп берген. Кандыг-үүү-даа болза ССРЭ дээр чанывыс-биле Саян артындан саван, сиген сөөртүп турган бис. Орта Бады-Ламаны эки ажылдаан дээш ТАР ордени-биле шаннаан.

«Совтыватранспорттун» баштайгы даргазы Торлаажык турган, оон соонда Сурун болду, Сурунның соонда Тоткан ажылдаан. Ол даргаларывысты шуптузун контрлар дээш тудуп бажыннаан. Оон түнелинде дарга чок арткаш, аревэчилер Бады-Ламаны саналдаарга, ону даргавыс кылдыр бадылап каан.

Бистин-биле кады ажылдап турган чолаачы эживистин дарга болган чылын уткандыр мен. Ол транспорт черинден үнгеш, КАИ даргалааш, пенсиялаан турду. Чолаачы даргавыс ам бистин аравыста чок. Хүндүлүг дыштанылгазынче үне бергеш, каш чыл пенсиялаш, аарааш чок болган. Ынчалза-даа эживис чолаачы даргаанын чырык түрасказлы бистин түүкте-ривиске мөнгези-биле артып калыр.

Ооржак ЛАМА.
Күш-ажылдың хоочуну.

ДОЛААН БУРГАНДАН КЕЛГЕН УРУГ

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

Тоожу

(Төнчүзү. Эгези №№ 24, 29, 31, 32, 36, 37, 39, 41 «Шында).

— Маңаа ышкамы кончугдур. Бо бүгү төөгүнү силерге чугаалап берейн.

Олар иелээн дашкаар үнүп келгеннер. Чай эгези турган болгаш поликлиниканың бир талазында чечек тарып каан клумбаларлыг сесерликке келгеннер. Ында узун сандайга олуруп алганнар.

АЛДЫНАЙНЫҢ ЧУГААЗЫ (ПРОЛОГ ОРНУНГА)

Аңаа чугааны Кодур-оол Базырович эгелээн:

— Мен Сенгел сумузунга энир чылын чартык ай хире ажылдааш, келдим. Россиядан келген төлээлерни эдерип чораан кижи мен. Сенгел тывалары онза хүндүлээчел улус болду. Бистин кожууннуң Чечектиг сумузунга төрүттүнген, бичиизинде ынаар азырандыга берипкен авага база үжурашкаш, хөөрештивис. Ол база тыва кижи болду. Эн-не солун үүве ол аванын кады төрээн угбазы бистинде бар. Мен аная ол бүгүнү чугаалаарымга шупту шын болган үүве. Сенгелде аванын менээ бир чугаалаан үвези Кызылдың башкы институдунда уруу өөренип турар. Оон адын Чангаа Алдынай дээр. Аная ужурашкаш, байыр чедирер сен деп дилээн үүве. Мен ол уругга чогум ужурашпаан, буруум ол үүве.

Чаңгаа Алдынай аная улаштыр чугаалаан:

— Ийе, ол уруг мен-дир мен. Ам башкы институдун доозуптувус. Мен силерни черле тыл алгаш, бүгү үвени чугаалаар ужурлуг мен.

— Силер мени канчап билириңерни пат кайгап олур мен. Баштай ону чугаалап болур силер бе?

Уруг оожум чугаалап эгелээн. Оон үнү-даа, бүгү шимчээшкин бүрүзү, кады ойнап өскени ынак эжи Алдынай кара ояар болган. Кыстын чараш деп үвези база Алдынай хевээр болган.

— Ийе, мээн авам Тыва чүртүүг кижи. Ачам Сенгел тывазы. Авамны бичиизинде мээн кырган-ачам, кырган-авам азырап алган. Оон төрелдери Хемчик кожууннуң Чечектигде ам-даа чүрттап чоруур. Силер база эртем-билиглиг кижи-дир силер. Ам мээн чугаамны кичээнгейлиг дыннап көрүңер. Аңаа кижи бүзүрээри берге. Ол бойдуста ховар болуушкундаа бооп магат чок. Азы албыс-шулбус деп бодай бербейн көрүңер. Мээн чугаамны кымга-даа ыыттавас силер. Дөмей-ле кым-даа бүзүревес. Аная кан-кадык өзүп келдим. Беш-алды харлыымдан эгелеп тыва, моол, казах эш-өөрүм-биле хураган бажы дозуп, ойнап өстүвүс. Сенгел тывалары база мал ажылдыг болгай. Алды хар чедип чорумда, баштайгы чуртталгам караамга чуруттунуп турып берген. Чечектигге канчаар өскенимни, школага канчаар өөренип эгелээнимни сактып келдим. Ам ол бүгүнү силерге чугаалаарымдан аңгыда, ойнап чораан черлеримде сайзанактарымны-даа сактыр-дыр мен. Клазывыс оолдар, кыстарын база сактыр-дыр мен. Ам силерни сен деп чугаалап көрейн. Үүгле ынчан бүзүрээр боор сен. Мен Алдынай ышкажыл мен. Мен сенээ ынак хевээр мен. Моолга школа доозуп тура, дораан-на сени сактып келдим. Көрүксээрим аажок. Баштайгы бичии чылдарымда бүгү кижилер баштайгы чуртталгазын шупту билир үүве ыйнаан деп бодаан мен. Он хар ажа бергеш эштеримге ындыг чугаамны чугаалаарымга кайгай бергеннер. Чок болза сен албыстай бербээн сен бе уруг дээрге, ол хевээр шак дүшкен мен. Бойдуста элдеп таварылга болган-дыр деп үвени сөөлүнде билип кааш, чажыттынар апарган мен. Оон кедерезе бүгү черлерге улуг шүүгаазын үнгей.

Кодур-оол тоолда үүве дег ангадай берген чугаа эрээн:

— Оон?

— Бүгү үвени билип каапкаш, дүрген-не Тываже өөренип чоруурун шиитпирлеп алган мен. Маңаа өөренип келгеш, бүдүү сени дилеп эгеледим. Мээн авам-ачам-даа, эш-өөрүм-даа ону билбес. Ам ону үүгле сен билир сен. Сени дораан-на таныр каан мен. Сен мени эскербес чордун. Ай санында сени бир катап бүдүү көрүп ап турган мен. Ынчан оожургай бээр мен. Мээн чаңгыс-ла бодалым сени канчап бүзүредип алыры турган. Кадай албаан бооруңга, менээ улам чиик болган.

Сээн иштн-хөөнүнү билир мен. Сен менээ чаңгыс-даа өскерлиш чок болган сен. Бир эвес бүзүревес болзунза, Кызыл-Шанчыгга сөөлгү хүнүвүстү сакты-дыр сен бе? Ынчан сен ыглаарыңга, мен сенден быжыг туттунуп, хилинчектенмейн, өске уруг-биле сайгарлып чоруй баарын бодааш, бис чүрттавас ужурлуг улус-тур бис. Сен түрей бээр сен деп чугааладым. Мээн ынчан аарым салбас турганын билир мен. Ынчан келергей-ле чүрттаксаан мен. Сени утпайн, сөөлгү минутамга чедир бодаан мен. Оон ангыда сээн изиг күзелдериң эмин эрттир күштүг болган. Ол чорук мени бо делегейже база катап эккелгени ол-дур. Ону үүгле эн-не улуг аас-кежик деп санаар. Кижилерге бичии-даа бак үүве кылбаан кижилер ындыг аас-кежикке таваржыр.

Кызыл-Шанчыгга кады олурүүзүүзүүз